

**MANİSA YÖRESİNDEKİ PREHİSTORİK-PROTOHİSTORİK
BULUNTU MERKEZLERİNİN DÖNEMSEL VE COĞRAFÎ
DAĞILIMLARI / PERIODICAL AND GEOGRAPHICAL
DISTRIBUTION OF PREHISTORIC-PROTOHISTORIC SITES IN THE
PROVINCE OF MANISA**

Engin AKDENİZ*

Özet

18. yüzyıldan itibaren yürütülen araştırmalar sayesinde, Antik çağlardan başlayarak günümüze değin yoğun bir iskâna sahne olduğunu bildiğimiz Manisa ve çevresinin Prehistorik ve Protohistorik Çağlardaki durumunun araştırılması amacıyla 2007, 2008 ve 2009 yılında yürüttüğümüz proje sonucunda, daha önceden saptanan merkezlerle birlikte toplam 104 buluntu merkezi tespit edilmiştir. Çalışmalarımız sonucunda Manisa yöresinde Prehistorik-Protohistorik Çağ buluntu merkezlerinin dağılımı ve özellikleri hakkında genel hatlarıyla bir şablon oluşmuştur. Geçmişteki bilgilerimize kıyasla, -yoruma açık olsa da- bazı saptamalar yapmak mümkündür. En yoğun buluntu merkezi İlk Tunç Çağı'na aittir. Bu döneme tarihlenen yüzey buluntusu veren 92 merkezin 60 tanesi höyük, 12 tanesi tepe üstü yerleşim, sekiz tanesi yamaç yerleşimi, 11 tanesi mezarlık, bir tanesi ise olası atölye alanıdır. Boyutları açısından bakıldığında Manisa yöresinde konumuz olan dönemler içerisinde saptanan en büyük yerleşim bir höyüğe ait olup yüksek iç kesimlerde Selendi yakınlarındaki ikiz konili Ters Tepe Höyüğü'dür. 18 hektarlık sahasıyla bölgede bilinen en büyük Prehistorik-Protohistorik yerleşimi olma özelliğine sahiptir. Bölgenin erken dönemleri hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz zaman ise dilimi Son Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, Manisa, Prehistorya, Protohistorya, Erken Lydia.

Abstract

The total number of the historical settlements that were previously discovered and that were discovered by our research undertaken 2007, 2008 and 2009, is 104. We have been conducting research in order to investigate the Prehistoric and Protohistoric condition of Manisa and its vicinity. This region has witnessed extensive settlements from the Ancient age to our day as revealed by several studies performed in the region since the 18th century. At the end of our study, a general pattern was derived concerning the distribution of the centers of Prehistoric-Protohistoric Age findings in the region. It is possible to come up with some determinations, although open to interpretations, by making comparisons with our previous knowledge. The center, where most of the

* Doç. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aytepe/Aydın, akdeniz113@hotmail.com

findings were uncovered, belongs to the Early Bronze Age. Among these, 92 centers reveal surface findings dated to this period, 60 are mounds, 12 are hilltop (upland) settlements, 8 are slope settlements, 11 are cemeteries and 1 is a possible workshop area. In terms of dimensions, the biggest settlement from the above mentioned periods in Manisa belongs to this mound, which is the double-coned Ters Tepe mound located near Selendi in higher inland. This mound is the largest known Prehistoric-Protohistoric settlement in the region with its coverage area of 18 hectares. Among the earlier historical periods of the region, the period of transition from the Late Bronze Age to the Iron Age is the time frame about which we have the least information.

Keywords: Western Anatolia, Manisa, Prehistory, Protohistory, Early Lydia..

1-GİRİŞ

Ege Bölgesi'nin batısında, 13. 810 km² yüzölçüme sahip Manisa ilinin kapladığı arazi- nin % 55'e yakınına dağlar, % 28'ini platolar, kalan kısmını ise ovalar oluşturmaktadır¹. Bu geniş arazi birbirinden çok farklı coğrafi özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. İl merkezinin yer aldığı güneybatı kesiminden başlayarak kuzeyde Akhisar'ın kuzeyine kadar uzanan alan ile doğuda Alaşehir civarına kadar uzanan geniş arazi ilin diğer kısımlarına kıyasla ılıman Ege iklimin hüküm sürdüğü topraklardır. Oysa, daha iç ya da yüksek kesimlerdeki Kula, Demirci, Selendi, Gördes ile Soma, Gelenbe ve Kırkağaç'ın bir bölümü karasal iklimin etkilerini bir ölçüde de olsa yansıtmaktadırlar. Bu birbirinden farklı nitelikteki alanların kültürel yapılan- larında günümüzde olduğu gibi erken dönemlerde de farklılıklar gözlenmektedir. Günümüzde de yörenin coğrafi şartları dolayısıyla bir kısmı "Ege Bölümü", bir kısmı ise "İçbatı Anadolu Bölümü" kapsamına girmektedir. Ege Bölgesi başlığı altında "Bakırçay Yöresi", "Aşağı Gediz Yöresi", İçbatı Anadolu Bölümü başlığı altındaysa "Gördes-Uşak yöresi" incelenmektedir².

Bunlardan Bakırçay yöresi, adını Antik Çağlarda Kaykos denilen Bakırçay'dan alır. Aynı zamanda bu vadi tabanı, Kırkağaç-Soma yöresinden doğu batı doğrultusunda devam ederek Çandarlı-Dikili yöresinden arazinin ve dolayısıyla kültürlerin denizle buluşmasını sağ- lar. Bakırçay yöresindeki Madra Dağı 1344 m. yüksekliğindedir. Gelebe Kırkağaç ve Kınık Ovası'nın bir bölümü bölge sınırlarındaki başlıca ovalardır³.

Aşağı Gediz Yöresi ise, Gediz Irmağı'nın suladığı Salihli –Manisa Ovası denilen (Gediz Ovası adıyla da anılan) kesimi kapsar. Bu yöre, kuzeyde Salihli, güneydoğuda Sarıgöl civarın- dan itibaren batıya doğru devam eder. Yörenin kuzey sınırını Gördes-Uşak yaylası, güney sını- rını ise Bozdağlar (Tmolos, Tymolus, Timolus) çizmekte olup en geniş yeri **Sipylos Dağı**'nın doğu kesiminde 20 km.'den fazladır⁴. Bozdağlar'ın il sınırı içinde kalan en yüksek zirveleri

1. Bu çalışma, TÜBİTAK-SOBAG (Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu Başkanlığı) tarafından destekle- nen, 107K030 numaralı "Prehistorik ve Protohistorik Çağlar'da Manisa ve Çevresi" başlıklı araştırma projesi- nin sonuçlarının bir bütün halinde ilk defa bilim dünyasıyla paylaşılmasını amaçlamaktadır. Bu sebeple söz ko- nusu TÜBİTAK projesinin kapanış raporundan faydalanılmıştır. Yardımlarından dolayı TÜBİTAK SOBAG'a, Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, DÖSİMM'e, Manisa Müzesi'ne, Akhisar, Kula, Sarıgöl, Karakurt, Kayacık Belediye başkanlıklarına ve yöre halkına teşekkür ederim.

2. B. Darkot-M.Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul, 1995, s. 20,30.

3. B. Darkot-M.Tuncel, *a.g.e.*, s.34.

4. B. Darkot-M.Tuncel, *a.g.e.*, s.37.

2070 m. yüksekliğindeki Kumpınar Tepe ile 1148 m. yüksekliğindeki Gökbel Tepedir.

Aşağı Gediz Yöresi'nin en önemli dağı Yunt Dağı'dır (Aspordene). Kuzey uzantısı Tarhala Dağı 1116 m. yüksekliğindedir. Ayrıca yörenin güney sınırını oluşturan antik devirde Sipylos Dağı, günümüzde ise bu isimden yola çıkılarak Spil Dağı ya da Manisa Dağı da denilen dağ kütlesi, aslında batıda 1076 m. yüksekliğindeki Yamanlar Dağı ile doğusundaki 1513 m.'lik Manisa Dağları'nın birleşmesinden oluşmaktadır. Dağın kuzeybatı kısmında yer alan, yaklaşık 1400 m. yüksekliğindeki Atalanı mevki, 1968 yılında milli park haline getirilmiştir. Yörenin güneydoğusundaki Uysal Dağı, Alaşehir Çayı'na paralel olarak uzanan, pek yüksek ve düzenli olmayan bir yükseltidir. Alaşehir'in güneyinde yer alan bu dağın en yüksek yeri 1135 m.dir.

Manisa ilinin Alaşehir-Salihli-Akhisar hattının doğusunda kalan tüm topraklar Gördes-Uşak Yöresi'nin bir kısmını oluşturmaktadır. İdari bakımdan Demirci, Kula, Selendi ve Gördes ilçeleri bu yöre içerisindedir. Burada dalgalı düzlükler 600-800 m. arasında değişse de yer yer 1000-1200 ve seyrek olarak 1550 m.'yi (Kula civarında) geçen yuvarlak sırtlara rastlanır⁵. Gördes-Uşak platosu bu bölge içerisinde önemli bir coğrafyadır. Önemli yükseltiler, Demirci Dağları (antik Temnos) adıyla anılmakta olup dağ sırasının en yüksek doruğunu, Demirci ile Simav arasında 1800 m. yüksekliğindeki Ziyaret Tepe oluşturmaktadır. Yine yörenin en güneybatısında yer alan ve Gediz Nehri, Kumçayı ve Göl marmara üçgeninde yükselen Çal Dağı, Demirci Dağları'nın kolları durumunda olan, Çomaklı Dağı ve Dibek Dağı'nın güneybatı uzantısıdır. Dağ ortasında oluşmuş bir çöküntü koridoru ile ikiye ayrılmaktadır. Batı kesimi daha geniş ve yüksek bir küttedir. Dağın en zirvesi batı kısmında yer alan 1034 m. yüksekliğindeki Aysekizi Tepedir.

Yöredeki en önemli iki akarsu Gediz (Hermos/Hermus) ve Bakırçay'dır (Kaykos). Bunlardan Gediz, 401 km.'lik uzunluğuyla Ege Bölgesi'nin Büyük Menderes'ten (Maiandros) sonraki ikinci büyük akarsuyudur. Gediz ve Bakırçay, günümüzde olduğu gibi Eski Çağlarda da bölgede pek çok kültürün gelişmesine olanak sağlamış, bereketli ovaları sulamış olmalıdırlar. Bu ovaların önemli bir kısmı genellikle tektonik kökenli çöküntü sahalarıdır. Ülkemizin de sayılı ovalarından olan Gediz Ovası, en geniş yeri Manisa Dağı'nın doğu yönünde 20 km. olmak üzere doğu-batı doğrultusunda, yani Sarıgöl ile Menemen arasında 150 km. civarında uzunluğa sahiptir⁶. Marmara Gölü'nün (Gyges Gölü) denizden yüksekliği 74 m. olup yüzölçümü 11,9 km²'dir. 320.000.000 m³ su depolama kapasitesine sahiptir. Buna karşın her geçen gün kapladığı saha azalmakta, suları çekilmekte ve kirlenmektedir. Demirköprü Barajı ise yapay bir göldür. Bu gölün bir faydası da özellikle güneybatısındaki ovalık araziye taşkınlardan korumasıdır. Bunu, Buldan ve Afşar barajları takip eder.

Manisa yöresinde modern yerleşimler ova, dağ yamaçları ve dağların belli bir rakıma kadar olan seviyelerinde yer almaktadır. Ova yerleşimleri ticaret, tarım bazı merkezlerde ise sanayiye dayanan ekonomiye sahiptirler. Yamaç ve dağ yerleşimleri ise daha çok tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Yamaç ve dağ yerleşimleri genelde köylerden oluşsa da yamaçlarda kasabalar (beldeler) da vardır. Ovada ise demiryolları ve karayolları tarımsal potansiyelin

5. B. Darkot-M.Tuncel, *a.g.e.*, s.78.

6. B. Darkot-M.Tuncel, *a.g.e.*, s.37.

önüne geçmiş, köy, kasaba ve ilçeler bu güzergâhlar üzerinde kümelenmiştir. Dağ köylerindeki fazla iş gücü yazın ovalardaki tarımsal arazilere inerek çalışırlar⁷. Gediz, Akhisar, Bakırçay Ovaları başa olmak üzere ovalar, vadiler doğal yol güzergâhlarını oluşturmaktadır. Birçok rotanın günümüzdeki kara ve demiryollarına paralel olması mümkündür. Yine aynı şekilde özellikle çok yüksek olmayan dağlar arasındaki kuzey-güney kestirme yolları farklı çöküntü ovaları arasında kolaylıklar ulaşımı sağlamaktadır.

2-MANİSA YÖRESİNİN PREHİSTORYASI VE PROTOHİSTORYASIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

İlman Ege iklimiyle karasal iklimin çakıştığı, coğrafi konumu itibariyle İç Anadolu ile Ege sahil şeridi, Güney Marmara ile Güney Ege arasındaki doğal güzergâhın sağlandığı Manisa, tarımsal potansiyeli, ormanlar, çeşitli yeraltı yataklarına sahip olmasının yarattığı avantajlar ile insanlık tarihinin erken dönemlerinden günümüze kadar değişik halklar tarafından yerleşim yeri seçilmiştir. Antik çağın önemli kültürlerinden Lydia uygarlığının bu topraklarda yaşam bulması yukarıdaki faktörlerin sonucu olmalıdır. Ancak, bölgenin arkeolojik açıdan büyük bir potansiyele sahne olmasına karşın bu coğrafyadaki Prehistorya-Protohistorya amaçlı bilimsel çalışmalar, potansiyeliyle orantılı değildir. Manisa ili sınırları içerisinde bilinen ilk arkeolojik faaliyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinde bir demiryolu mühendisi olarak çalışan P. Gaudin ve Atina Fransız Okulu (sonraki adıyla Atina Fransız Arkeoloji Enstitüsü) görevlisi V. Chapot tarafından Yortan mezarlığında gerçekleştirilmiştir. Kimine göre 1898⁸, kimine göre ise 1900 yılındaki⁹ bu kazının yapıldığı mezarlık sahasının tam yerinin Kırkağaç ilçesi Gelenbe (Gelembe) bucağı yakınlarındaki Bostancı (Yortan) Köyü sınırlarında yer alan Taban Tepe'de olduğu araştırmalarımızla tespit edilmiştir¹⁰.

Anadolu Arkeolojisi'ne büyük katkılar sağlayan K. Bittel'in 1942'de Alman Arkeoloji Enstitüsü adına yaptığı çalışmalar sonucunda Kırkağaç yakınlarındaki Maltepe ve Soma'daki höyükler ele alınmıştır¹¹. Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürlüğü görevini yürüten D. H. French 1959-1960 yılları arasında Balıkesir ve Manisa/Akhisar yöresindeki arazilerde yüzey araştırması yapmıştır. Bu çalışmalar sonunda bölgede çok sayıda Prehistorik-Protohistorik buluntu merkezi tespit edilmiştir¹². Sardis'de daha çok geç dönem kültürlerine yönelik çalışmalar sırasında konumuz olan dönemlerle ilişkili bazı sınırlı verilere ulaşmak mümkün olmuştur¹³. Marmara Gölü (Gyges Gölü) kıyısındaki Eski Balıkhane ve Ahlatlı Tepecik'de

7. J. Yakar (Çev. S.H.Riegel), *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, İstanbul, 2007, s. 278-279.

8. G. Charoux, "Paul Gaudin et les premières campagnes de fouilles à Yortan et à Aphrodisias", *Orient Express*, 2001/1, s. 24,26, dipnot: IX.

9. T. Kamil, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, British Archaeological Reports, BAR 145, Oxford, 1982, 1 vd..

10. E. Akdeniz, "Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, Sayı 12 (2009), 49 vd.

11. K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*, İstanbul, 1942, s. 174.

12. D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19 (1969), s. 41-91.

13. G. M. A. Hanfmann, "Prehistoric Sardis", *Studies to David M. Robinson I*, (Ed.G.E.Mylonas), St Louis, 1951, 160 vd.; G.M.A.Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times, Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*, Cambridge, Massachusetts, 1983, s. 17-25; A. Ramage, "Early Iron Age Sardis and Its Neighbours", *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium*, (Ed.A.Çilingiroğlu-D. H.

yapılan kısa süreli A.B.D.-Türk kazıları ise özellikle ölü gömme geleneklerinin anlaşılması için katkı sağlamıştır¹⁴. Bunlardan Ahlatlı-Tepecik 1967 ve 1968 yılında D. G. Mitten yönetiminde, J. S. Hendersen ve G. Yügrüm'ün katılımıyla kazılmıştır. Eski Balıkhanedeki kazı ise 1969 yılında Sardis'de çalışan Harvard Cornell Arkeolojik Araştırmaları çerçevesinde D. G. Mitten yönetiminde, D. H. Finkel ve M. Dağtekin'in katılımıyla sondaj niteliğinde gerçekleştirilmiştir. Buradaki kazılar sonucunda M.Ö. III. bin yıla tarihlenen 5 tane küp mezar açığa çıkartılmış ve ölü gömme gelenekleri hakkında bilgi edinilmiştir¹⁵.

Alaşehir yakınlarındaki Gavurtepe Höyüğü'nde 1987-1992 yılları arasında R. Meriç kazılar gerçekleştirmiştir. Bu kazılar esnasında höyükte, Kalkolitik Çağ'dan başlayarak kuvvetli bir İlk Tunç Çağı ve sürpriz özelliklere sahip M.Ö 2. Binyıl kültürlerine ulaşılmıştır. Ancak bu kazı ne yazık ki yarım kalmıştır¹⁶. Meriç, bu kazının yanı sıra gerek İzmir, gerekse Manisa illerinde sürdürdüğü yüzey araştırmalarında French'in saptadığı yerleşimlere ilaveten yeni merkezler de tespit edilmiştir¹⁷.

Bölgenin erken dönem kültürlerine yönelik olarak gerçekleştirilen sonraki bir çalışma R. Dinç'e aittir. 1991 tarihli Erdelli Höyük yayınının¹⁸ ardından, 1994-1995 yıllarında özellikle Kumçayı (Hyllos), Bakırçay (Kaikos) ile Gördükçayı (Lykos) ırmaklarının suladığı Akhisar çevresindeki araştırmaları esnasında Kulaksızlar atölyesine önem verilmiş ve bu mermer-taş figürin-kap atölyesinde ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır¹⁹. Dinç'den sonra T. Takaoğlu söz konusu arazide başka bir çalışma gerçekleştirerek, önceden Dinç tarafından toplananlar da dahil olmak üzere bir Doktora tezi hazırlamıştır²⁰. Roosevelt'in 2000 yılından itibaren merkezi Lydia bölgesi başta olmak üzere sürdürdüğü araştırmalar yörenin geç dönemlerinin yanı sıra erken dönemleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir²¹. Bölgede 2007 yılından itibaren

French), (Van, 6-12 August 1990), Londra, 1994, s. 163-165; C. H. Greenewalt- M. L. Rautman, "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology*, 102/3, 1998, s. 362.

14. C. H. Greenewalt- D. G. Sullivan- C. J. Rate-T. N. Howe, "Sardis, 1981 and 1982", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXVI-2 (1983), 164; C.H.Greenewalt, "Sardis", *BYZAS 3, Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien*, (Ed.W.Radt), İstanbul, 2006, s. 362; C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009, s. 207.
15. D. G.Mitten- G. Yügrüm, "Excavation at Ahlatlı Tepecik The Gygean Lake, 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII-1 (1968), s. 126, 127, 129, 130; D. G. Mitten-G. Yügrüm, "The Gygean Lake, 1969: Eski Balıkhanedeki, Preliminary Report", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 75, 1969, s. 192-195; D. G.Mitten- G. Yügrüm, "Ahlatlı Tepecik, Beside the Gygean Lake," *Archaeology*, 27-1 1974, s. 22-29; C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009, s. 207.
16. R. Meriç, "1987 Yılı Alaşehir Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. cilt, Ankara, 1989, pp. 157-170; R. Meriç, "1988 Yılı Alaşehir Kazısı", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Ankara, 1990, s. 179-190; R. Meriç, "1990 Yılı Alaşehir Kazısı", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Ankara, 1992, s. 227-235.
17. R. Meriç, "1988 Yılı İzmir, Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1990, p. 361-366; R. Meriç, "Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia (an extended abstract)", *Anatolica*, XIX, 1993, s.143-150.
18. R. Dinç, "Erdelli Höyük ve die Bedeutung seiner Funde für dieFrühbronzezeitliche Geschichte des Manisa-Akhisar Gebietes", *Istanbul Mitteilungen*, 41, 1991, s. 27, 28, 36.
19. R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Uluslararası Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 1996, s. 11-41; R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1997, s. 255-282.
20. T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, BAR International Series, Oxford, 2005.
21. C. H. Roosevelt, "Tumulus Survey and Museum Research in Lydia, Western Turkey: Determining Lydian-and Persian-Period Settlement Patterns", *Journal of Field Archaeology*, Vol. 31 (2006), s. 61 vd.; C. H. Roosevelt 2006, "Central Lydia Archaeological Survey: 2007 Results", 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, An-

başlattığımız çalışmaların amacı, daha evvel sınırlı kesimleri incelenen bölgeyi, alt coğrafi yöreleri de dikate alarak bir bütün halinde ve başlangıcından Demir Çağı öncesine kadar genel hatlarıyla değerlendirmek olmuştur. Bu çalışmalar sonucu 104 merkezde Prehistorik ve Protohistorik buluntuya rastlanmıştır (Foto. 1).

3- MANİSA YÖRESİNDEKİ PREHİSTORİK-PROTOHİSTORİK BULUNTU MERKEZLERİ, ÖZELLİKLERİ, DÖNEMSEL VE COĞRAFİ DAĞILIMLARI

Araştırmalarımız esnasında incelediğimiz en erken verilerin Neolitik Çağ öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 2). Kesin bir tarihleme yapılamadığı için Neolitik Çağ öncesi tanımıyla adlandırılan üç merkezden Salihli İlçesi sınırları içerisindeki ilki Çakallar'daki fosilleşmiş ayak izleridir (Foto. 24)²². Bu fosil-insan ayak izleri, Salihli-Demirci karayolunun 25. km.'sinde, Salihli'ye bağlı Akçeşme (Yeni Sindel) Köyü'nün yaklaşık bir km. doğusunda, köye giden karayolunun güneyindeki yamaç kesiminde yer almaktadır²³. Ayak izlerinin yaklaşık 700 m. batısındaki Kanlıtaş kaya resminin de Neolitik Çağ öncesine ait olduğu sanılmaktadır. Sarıkaya mevki'indeki bir kaya sığınağının üst kayasının alt yüzeyinde kırmızı ve vişneçürüğü renkte mineral kökenli boya ile yapılmış resimler yöre halkı tarafından bir efsaneyle de birleştirilip "Kanlıtaş" adıyla anılmaktadır²⁴. Ancak tıpkı ayak izleri gibi kaya resminin tarihlendirmesi konusunun da henüz kesin verilere dayanmadığını vurgulamak gerekmektedir. Ayak izlerinin tarihleri hakkında ilk buldukları dönemden itibaren farklı öneriler getirilmiştir. Bu tarihler M.Ö. 250 bin yıldan başlayıp günümüzden 10-12 bin yıl öncesine kadar uzanan çok geniş bir zaman dilimine aittir²⁵. Prof. Dr. İlhan Kayan ise yapılan jeomorfolojik incelemeler ve radyometrik değerlendirmelere dayanarak ayak izlerinin 250.000 yıl gibi çok eskilere ait olmadığını belirtmektedir. Kayan, günümüzden en fazla 12.000-10.000 yıl gibi tarihlerin radyometrik çalışmaların sonuçlarına daha yakın, olay ve oluşumların özelliklerine daha uygun ve daha inandırıcı olduğunu söylemektedir²⁶. Ancak Kayan'ın şimdilik tarihlemeyle ilişkili kesin bir sonucunun bulunmadığını ısrarla vurguladığını unutmuyarak, temkinli bir yaklaşımla günümüzden 10-12 bin yıl öncesi, yani M.Ö. 10.000- 8000 civarı Çakallar ayak izleri için kabul edilebilecek bir terminus ante quem teşkil etmektedir. Bu tarih, Batı Anadolu için Mezolitik Çağa denk gelmektedir.

Neolitik Çağ öncesine ait olan bir başka buluntu merkezi Gördes yakınlarındaki İnderesi mağarasıdır (Foto. 26). Gördes'in 16,5 km. kuzeydoğusunda, Güneşli Belediyesi'nin 8 km. kuzeybatısında yer alan bu mağaranın çevresi sulak bir arazidir. Adını yakınındaki

kara, 2009, s. 441, 442; C. H.Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009, s. 11 vd.

22. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 2009, s. 262; E. Akdeniz, "Yanık Arazideki (Katakakeumene) Çakallar Fosil İnsan-Hayvan Ayak İzleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 8, s. 91-106.

23. F. Ozansoy, "Türkiye Pleistosen Fosil İnsan Ayak İzleri", *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi*, 72, 1972, s. 204-208.

24. E. Akdeniz, Çakallar'daki İzlerin Sahipleri", *Atlas* 190, Ocak 2009, s. 30-31.

25. F. S. Ozaner, "Kula Çevresindeki Volkanik Şekillerin Jeopark/Jeoturizm Potansiyeli", *Geçmişten Geleceğe Köprü, Yanık Ülke Kula Sempozyumu*, 1-3 Eylül 2006-Kula, İzmir, 2007, s. 100.

26. İ. Kayan, "Demirköprü Baraj Gölü Batı Kıyısında Çakallar Volkanizması ve Fosil İnsan Ayak İzleri", *Ege Coğrafya Dergisi*, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, 6, 1992, s. 22.

İnderesi'nden almaktadır. Mağaranın bulunduğu yörede benzer nitelikte başka mağaralar ve kaya oyukları da incelenmiştir. Ancak diğerlerinde yaşam olduğuna dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. Mağarada zemindeki çok yoğun hayvan dışkılarının arasından uzun süren bir araştırma sonucunda Paleolitik Çağ sonlarına tarihlendirilen çakmaktaşı ok uçları ve alet parçaları toplanmıştır.

Bölge hakkında daha tutarlı bilgilerimiz Neolitik Çağ'a aittir (Foto. 3, 9, 17). Toplam 10 merkezde bu çağa tarihlenebilecek buluntular saptanmıştır. Buluntu merkezlerinin, beşi Akhisar, biri Sarıgöl, biri Alaşehir, biri Kırkağaç ve ikisi de Saruhanlı yakınlarında yer almaktadır. Bu sayıya Kayışlar, Arpalı II, Alibeyli, Avlutepe ile Mersinli, Yuvacalı ve Maltepe (Killik) dahil değildir. Çünkü French'in yüzey araştırmaları esnasında saptanan Kayışlar'ın yer aldığı arazi düzleşmiş olmasına karşın yaşlı yöre halkının yardımlarıyla ekibimiz tarafından yeri tespit edilip incelenmişse de Neolitik Çağ'a tarihlenebilecek herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır²⁷. Arpalı II'de yaptığımız incelemelerde ise höyük üzerinden sadece İlk Tunç Çağı'na ait sınırlı sayıda buluntu toplanabilmiştir²⁸. French'in yayınlarında Neolitik Çağ'a tarihlendirilebilecek tek bir çanak çömlek parçasından bahsetmesine karşın Takaoğlu'nun makalesiyle, Meriç'in makalesindeki haritada ve Roosevelt'in çalışmasında Alibeyli Höyüğü'nden Neolitik yerleşimler arasında söz edilmektedir²⁹. Ancak burada yaptığımız araştırmalarda Son Neolitik Çağ ya da İlk Kalkolitik Çağ'a ait olabilecek kuşku bir parça dışında bu döneme ait buluntuya rastlanmamıştır³⁰. French'in çalışmalarında kuşku erken boyalı bir parçanın söz edildiği Avlutepe'de yaptığımız çalışmalarda Neolitik Çağ'a ait buluntu tespit edilememiştir³¹. Meriç'in yüzey araştırmaları esnasında incelediği Salihli ve Alaşehir sınırları içindeki Mersinli, Yuvacalı ve Killik'de Neolitik buluntular da içerdiği belirtilen Prehistorik yerleşimleri ise tüm çabalarımıza karşın bulmak mümkün olmamıştır³².

Araştırmalarımızda incelenen Neolitik Çağ buluntu merkezlerinin dördü höyük, dördü tepe üstü yerleşimi (Nuriye, Koldere, Naim Tepe, Taklan Tepe) (Akhisar Höyük, Refik Arslan Höyüğü, Moralılar I, Kızılçukur), biri yamaç yerleşimi (Su Deliği Tepe), biri düz yerleşimdir (ya da bir başka ifadeyle Kulaksızlar'ın atölye amaçlı kullanımdan önceki yerleşim).

27. D. H. French, "Early Pottery Sites from Western Anatolia", *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London* 5, 1965, s. 18; D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, s. 47; C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009, s. 358.
28. D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, s. 51-52; C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009, s. 357.
29. D. H. French, "Early Pottery Sites from Western Anatolia", *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London* 5, 1965, s. 20-21; D.H.French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, s. 52; R. Meriç, "Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia (an extended abstract)", *Anatolica* XIX, Fig. s. 1; T. Takaoğlu, "Moralı: A Neolithic Mound in Central-Western Anatolia", T. Korkut (Ed.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu*, İstanbul, 743, Foto.1; C. H. Roosevelt, *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia, Volume I-II*, (Doktora Tezi, Cornell University, Mayıs 2003), s. 356, 360;
30. E. Akdeniz, "Hyrkanis Ovası'nda Bir Höyük Yerleşimi: Alibeyli", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Kitabı*, Ed.H. Sağlamtimur ve diğerleri, İstanbul, 2009, s. 90.
31. D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, 52, Foto. 8:1.
32. R. Meriç, "Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia (an extended abstract)", *Anatolica* XIX, 145, Foto. 1-2; C. H. Roosevelt, *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia, Volume I-II*, (Doktora Tezi, Cornell University, Mayıs 2003), s. 256, 260.

Oransal baktığımızda höyükler %40, tepe üstü yerleşimler %40, yamaç yerleşimleri %10, düz yerleşimler (ya da bir başka ifadeyle Kulaksızlar'ın atölye amaçlı kullanımdan önceki dönemi) ise yine %10'luk bir oranı kaplamaktadır. Höyüklerin %75'i Akhisar, %25'i Saruhanlı, tepe üstü yerleşimleri %50'si Saruhanlı, %25'i Kırkağaç, %25'i Alâşehir, yamaç ve düz yerleşimlerin (ya da bir başka ifadeyle Kulaksızlar'ın atölye amaçlı kullanımdan önceki yerleşim) ise tamamı Akhisar sınırları içerisindedir.

Bölgede Neolitik Çağ buluntusu veren höyük tipi dört yerleşim tespit edilmiştir. Bunlar, Akhisar Höyük, Refik Arslan Höyüğü, Moralılar I ve Kızılçukur höyükleridir. Kızılçukur dışında diğer üç höyüğün tamamı Akhisar Ovası'nın güneyindeki verimli topraklarda yer almaktadır. Akhisar'ın güney kesimlerindeki ovalık arazide yer alan bir başka höyük Refik Arslan Höyüğüdür. Akselendi Beldesi'nin 1,2 km. kuzeydoğusunda, Ilıcak Çayının yaklaşık 1 km. güneybatısında düzlenmiş bir höyüktür. Yöredeki en önemli Neolitik yerleşim ise Moralılar I Höyüğü'dür (Foto. 27). Akhisar'ın 11,5 km. güneyinde, aynı adla anılan köyün 1,3 km. güneybatısında yer almaktadır. İlk defa D. French tarafından saptanmıştır. Yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplayan basık-yayvan bir höyüktür. Yükseklik ova seviyesinde yer yer 3-4 m.'ye kadar çıkmaktadır. Yoğun tarımsal faaliyetler sebebiyle tahribat devam etmektedir. Bölgenin hem Son Neolitik Çağı'na hem de İlk Kalkolitik Çağı'na dair buluntular veren önemli bir yerleşimdir. Ancak Moralılar Höyüğü'nün üst tabakalarının yöredeki havaalanı yapımı esnasında dolgu malzemesi olarak kullanılmak üzere götürüldüğü unutulmamalıdır. Bu durum üst tabakaların tahrip olmasına yol açmış olabileceği gibi aslında daha alttaki tabakalarının da yoğun şekilde açığa çıkmasına da sebep olmuştur.

Manisa yöresinde Neolitik Çağ buluntusu veren höyük yerleşimleri arasında en güneydoğuda yer alanı Sarıgöl İlçesi'nin 16 km. güneybatısındaki Kızılçukur Höyüğüdür (Foto. 28-33). Buldan'a ve dolayısıyla daha güneydoğu kesimlere ulaşmaya yarayan doğal güzergâh yakınlarındaki höyük yaklaşık 300x250 m. boyutlarındadır. Höyüğün güney kısmının tarımsal faaliyetler sonucunda seviyesi iyice azalmış bu kısımdan toprak çekilmesi sonucu daha erken tabakalar açığa çıkmıştır. İlk defa ekibimiz tarafından tespit edilen höyüğün köylülerce tarımsal faaliyetler sonucunda kazılan bu kısmında Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ'a ait buluntular ele geçmiştir. Özellikle Höyüğün doğu kısımlarda tarımsal faaliyetler sonucu tesviyesiyle höyüğün yapı malzemesi olabilecek nitelikte çok miktarda taş açığa çıkmıştır. Tahribatın daha az görüldüğü kesimlerde ise Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı malzemesi vardır. Böylece yerleşime ait bir kronolojiyi saptamak mümkün olmuştur³³.

Bölgede henüz Kulaksızlar dışında kesin olarak düz yerleşim kapsamında değerlendirilebilecek bir Neolitik Çağ buluntu merkezi tespit edilmemiştir. Bunun en büyük sebebi araştırma eksikliğinden ziyade yöredeki yoğun alüvyal dolgu birikimi olmalıdır. Bilindiği üzere bu tür Neolitik yerleşimler, dönemin gerektirdiği sosyo-ekonomik düzen dolayısıyla göl ve akarsu kıyılarına kurulmakta, bu sayede tarım, balıkçılık ve hayvancılığı gerçekleştirmekte, ilaveten uygun koşullarda avcılık ve toplayıcılığa da devam etmekteydiler. Yerleştikleri zamanki ova seviyesi zaman içerisinde gerek yamaç erozyonu, gerekse akarsuların getirdiği

33. Kızılçukur Höyüğü'nde arazi sahibi arazisinde bulunduğu toplam 44 parça envanterlik eser ile etüdlük nitelikteki parçaları tutanakla araştırma ekibine vermiş, eserler Manisa Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir. Böylece Manisa Müzesi'ne çok önemli bir grup eser kazandırılmıştır. Eserler arasında çanak çömlek parçalar dışında baltalar, keskiler, tezgâh ağırlıkları, ağırsaklar ve idoller önemli yer tutmaktadır.

alüvyonlar sebebiyle kısmen ya da tamamen toprak altında kalmıştır. Bu sebeple, söz konusu yerleşimleri bir yüzey araştırması esnasında tespit edebilmek çok zordur. Bu tür yerleşimlere Batı Anadolu'da saptanmış en ilginç örnek İzmir kent merkezindeki Yeşilova Höyüğüdür³⁴.

Neolitik Çağa tarihlendirilebilecek buluntu veren dört höyük yerleşiminin yer aldığı Akhisar Ovası'nda bu döneme ait tespit edilebilen tek düz yerleşim Kulaksızlardır³⁵. Kulaksızlar aslında sonraki dönemlerde mermer-taş, idol atölyesi olması dolayısıyla ön plana çıkan bir buluntu merkezidir. Manisa'ya bağlı Akhisar İlçesi'nin 16 km. güneydoğusunda yer alan Kulaksızlar köyünün yaklaşık 1 ila 1,2 km. güney batısındadır. Kulaksızlar'da 1994-1995 yıllarında R. Dinç'in, 1999 yılında da Takaoğlu'nun araştırmalarının ardından, 2007 yılından itibaren ekibimizce yeni incelemeler gerçekleştirilmiştir³⁶. Bu çalışmalar sonucunda merkezde başta Kilya tipi olmak üzere çeşitli form ve boyutlarda figürin, idol, taş ve mermer kap üretildiği anlaşılmıştır. Gerek mermer ve taş kapların, gerekse figürinlerin taslak aşamasından ürün haline kadar olan tüm aşamalarının ve üretimde kullanılan aletlerin Kulaksızlar'da tespit edilmesi bir atölye olduğunu ispatlamaktadır³⁷. Hammadde kaynağı ise köyün yaklaşık 5 km. kuzeydoğu kesimlerindeki Harmandalı mermer yataklarıdır. Bu arazi Geç Antik devire kadar Thyateira antik kentinin de mermer ihtiyacını karşılayan mermer yataklarına sahiptir³⁸. Günümüzde de işletilen bu ocağın Osmanlı İmparatorluğu döneminde en azından 1890-1908 arasında ruhsatlandırıldığına dair bilgi vardır³⁹. Dolayısıyla, Prehistorik çağlarda, Kulaksızlar atölyesinin bulunduğu alan bilinçli olarak seçilmiş ve hammadde kaynağına yakın olan, bu etekten ovaya geçiş aşamasındaki arazide üretim yapılmıştır. Üretim esnasında gerekli olan suyun, günümüzde kuruyan ancak arazide görülebilen eski dere yatağından alındığı düşünülebilir.

Ekibimizin Kulaksızlar ve çevresinde yaptığı son incelemelerde ise yüzeyde, önceki araştırmacılar tarafından saptanan buluntulara benzer parçalara ilaveten Neolitik Çağ'ın son evreleriyle Kalkolitik Çağ'a ve genellikle Son Tunç Çağı'nın özellikle gri seramiği ve sonraki dönemlere ait çanak çömlek parçaları vardır⁴⁰. Ancak yüzeyde görülen çanak çömlek parçala-

34. Z. Derin, "İzmir'den İki Yeni Prehistorik Yerleşim: Yassitepe Höyüğü, Çakallar Tepesi Höyüğü (Two New Prehistoric Settlements in the İzmir District: Yassitepe Mound, Çakallar Tepesi Mound)", *Arkeoloji Dergisi* VII (2006/1), s. 6.
35. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 2009, s. 262.
36. R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu*, Cilt: 2, Ankara, 1996, s. 11, 12; R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1997, 255, 257; T. Takaoğlu, "1999 Yılı Kulaksızlar Mermer Atölyesi Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt, 2, Ankara, s. 157 vd; T. Takaoğlu, "Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR 5 (2002), s. 71 vd; T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, BAR International Series 1358, 2005, s. 1 vd.
37. R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu*, 2. cilt, Ankara, 1996, s. 12 vd; R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1997, s. 257-263; T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, BAR International Series, Oxford 2005; s. 14 vd.
38. R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1997, s. 265.
39. E. Gökmen, "Osmanlı Döneminde Bir Mermer Ocağı İmtiyazı (Fourni Adaları Örneği)", *Türkiye VI. Mermer ve Doğaltaş Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-27 Haziran 2008; Afyonkarahisar, Ed.M. Ersoy ve Diğerleri, Ankara, 2008, s. 3.
40. E. Akdeniz, "Kulaksızlar Atölyesinde Kilya tipi Figürin Üretimi", *OLBA* XVIII (2010), s. 70, 71.

rı, mermer ve taş eserlere oranla son derece azdır. Buna karşın ele geçen buluntulara dayanarak, Kalkolitik Çağ'da bir atölye olarak kullanılan Kulaksızlar arazisinin Neolitik Çağ'ın son evrelerinde en azından yerleşim yeri olarak seçildiği söylenebilir. Neolitik Çağ'da atölyenin kullanımına dair hiçbir bilgi yoktur.

Yamaç Yerleşimleri arasında saptanan tek merkez, ilk defa ekibimiz tarafından tespit edilen Su Deliği Tepedir. Akhisar'ın kuzeyinde, Akhisar Ovası'na dahil edilemeyecek bir noktada, Gökçeahmet'in 1,5 km. güneydoğusunda, Antik Chilara kentinin (Gördük Kalesi) 350 m. doğusunda yer alması yerleşimdeki devamlılık açısından önemlidir. Yerleşimin bulunduğu çevrede verimli tarım arazileri vardır. Hemen yakınından Gördes Çayı geçmektedir. Akhisar-Sındırgı-Balıkesir karayolu yapımı esnasında yerleşimin yer aldığı yamacın doğu kısmının bir bölümü düzlenmiştir. Çanak çömlek parçaları yamaçta oldukça geniş bir alana yayılmış olmasına karşın asıl yerleşimin yaklaşık 180x150 m. boyutlarında olduğu sanılmaktadır. Neolitik Çağ'ın geç dönemleri dışında yüzeyde Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağlarına tarihlenebilecek oldukça yoğun bir şekilde buluntu olduğu gözlenmektedir. Ayrıca İlk Demir Çağı'na ait olduğu sanılan bazı boyalı parçalar da vardır.

Tepeüstü yerleşimler arasında Nuriye, Koldere, Naim Tepe ve Taklan Tepe bilinmektedir. Bunlardan Nuriye, Saruhanlı İlçesi'nin kuzeydoğusunda, Nuriye Köyü'nün 3 km güneydoğusundadır⁴¹. French tarafından 1959'da tespit edilmiştir⁴². Tepe üstü yerleşimi olmasına karşın bazı yayınlarda höyük şeklinde adlandırılmıştır. Nuriye, Neolitik Çağ'ın son evreleri dışında İlk ve Orta Tunç Çağı buluntularına sahiptir.

Saruhanlı İlçesi yakınlarındaki Koldere de ekibimiz tarafından saptanan tepe üstü yerleşimlerindedir. Manisa Müzesi envanterine kayıtlı bir grup Prehistorik eserin kesin geliş yerinin tespiti amacıyla Saruhanlı İlçesi'nin 13 km. güneydoğusundaki Koldere Kasabası'na gidildiğine tespit edilmiştir. Yerleşim, Koldere Kasabasının 250-300 m. güneydoğusunda, Yel Değirmeni Tepesi'nin güney kısmında yer almaktadır. Yüksek bir arazide bulunmaktadır. Yerleşim yaklaşık 300x200 m.'lik geniş bir araziye yayılmıştır. Gelişmiş bir taş işleme endüstrisinin varlığı göze çarpmaktadır.

Naim Tepe ise, Kırkağaç'ın 8 km. kuzeydoğusunda, Hoca Musa Köyü'nün 2 km. güneydoğusunda yer almaktadır. İlk defa ekibimiz tarafından saptanan bu yerleşim, 60x80 m. boyutlarındadır. Yüzeyinde Neolitik Çağ'ın geç evreleri dışında Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na tarihlenen buluntular ele geçmiştir.

Bir başka Neolitik Çağ tepeüstü yerleşimi olan Taklantepe, Manisa'nın güneydoğusunda, Alaşehir İlçesine bağlı Gümüşçay köyünün 3 km. kuzeydoğusunda, 130 x 80 m. boyutlarında büyük bir yerleşimdir⁴³ (Akdeniz, 2009a: 262). Tıpkı Koldere ve Naim Tepe gibi, ekibimiz tarafından ilk defa tespit edilmiştir. Yüzeyde Son Neolitik-İlk Kalkolitik boyalı bir seramik parçanın yanı sıra Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı buluntularına da rastlanmaktadır. Bu

41. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. cilt, Ankara, 2009, s. 262.

42. D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, s. 54.

43. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. cilt, Ankara, 2009, s. 262.

boyalı seramiklere Ege sahil şeridi yakınlarında az rastlanmasına karşın Moralılar'ın dışında Taklantepe'de de ele geçmesi açısından önem taşımaktadır⁴⁴.

Neolitik Çağ buluntusu veren höyük yerleşimlerinin boyutları 1,5 ila 7,5 hektar arasında değişmektedir. Neolitik Çağ buluntusu veren höyükler içerisinde en büyük yerleşim 7,5 hektarlık boyutlarıyla Sarıgöl yakınlarında yer alan Kızılçukur Höyüğüdür. Kızılçukur Höyüğü Neolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na kadar uzanan bir yerleşim barındıran büyük bir höyüktür. Höyük üzerinde saptanan Neolitik Çağ buluntuları özellikle höyüğün güney kısmının tarımsal faaliyetler sonucunda tahrip edilmesi sonucu seviyesinin düşmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte höyüğün daha az tahrip edildiği yamaçlarda Neolitik Çağ buluntusu saptanamamıştır. Kızılçukur Höyüğü'nün kapsadığı arazinin büyüklüğüne karşın yerleşim üzerinde daha geç dönemlerde saptandığından asıl Neolitik Çağ yerleşiminin boyutlarını saptamak mümkün değildir. Kızılçukur Höyüğü'nün ardından bölgedeki en büyük Neolitik Çağ yerleşim yeri 3 hektarlık bir alana yayılmış olan Akhisar yakınlarında yer alan Moralılar Höyüğü'dür. Höyük, Manisa ve çevresinde şimdiye kadar saptanmış en yoğun Neolitik Çağ buluntu merkezidir. Neolitik Çağ dışında yerleşim üzerinde daha geç dönemlere ait buluntu sayısı oldukça azdır. Bu durum dikkate alındığında Höyüğün bölgedeki kültürel oluşumun başlangıç noktası olarak nitelendirilebilecek merkezi bir höyük olduğu anlaşılmaktadır. Moralılar Höyüğü'nün çevresinde varlığı bilinen ancak yakın zamanlarda kurumuş durumdaki bataklık arazinin eski dönemlerde göl olması, Kızılçukur Höyüğü'nün ise hemen güneyinden Boyatlı Deresi'nin geçmesi Neolitik Çağ'da yerleşim yeri seçiminde su kaynaklarına yakınlığın önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir. Neolitik Çağ'da bölgede saptanan diğer höyükler ise Akhisar yakınlarında yer almaktadır. Bu yerleşimler 1,8 hektarlık bir alana yayılmış olan Refik Aslan ve 1,5 hektarlık bir araziye yayılmış Akhisar Höyüğüdür. Neolitik Çağ buluntusu saptanan höyüklerin büyük kısmının Akhisar ve çevresinde özellikle ovada bulunması oldukça dikkat çekicidir.

Neolitik Çağ'da höyük tipi yerleşim merkezleriyle aynı sayıda tepe üstü yerleşim bulunmaktadır. Bu tepe üstü yerleşimlerin boyutları ortalama 0,50 hektar ila 6 hektar arasında değişmektedir. Tepe üstü yerleşimler arasında en büyük yerleşim merkezi 6 hektarlık alana sahip Saruhanlı yakınlarındaki Koldere'dir. Alaşehir yakınlarındaki Taklantepe, Kırkağaç yakınlarındaki Naim Tepe ve Saruhanlı yakınlarındaki Nuriye yerleşimleri yaklaşık 0,50 ila 0,65 hektar arası değişen boyutlarıyla Neolitik Çağ tepe üstü yerleşimlerinin Koldere yerleşimi dışında, boyut olarak birbirine paralel olduğunu göstermektedir.

Bölgede Neolitik Çağ buluntusu veren, tek yamaç yerleşimi, Akhisar yakınlarındaki Su Deliği Tepe'dir. Su Deliği Tepe, 2,5 hektarlık bir alanı kaplayan oldukça geniş bir yerleşimdir. Hemen yakınından geçen Gördes Çayı yerleşim yeri olarak seçiminde önemli bir rol oynamış olmalıdır.

İlk Kalkolitik Çağa tarihlenen buluntu veren merkez sayısında çok küçük bir azalma göze çarpar. Bu döneme ait buluntular dokuz merkezde ele geçmiştir (Foto. 3, 10, 18). Bun-

44. A. Çilingiroğlu-Ç. Çilingiroğlu, "Ulucak", Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, Ed. M.Özdoğan-N. Başgelen, İstanbul, s. 369.

lardan beşi Akhisar, ikisi Sarıgöl, biri Selendi ve bir tanesi de Saruhanlı yakınlarında yer almaktadır. Bu yerleşimlerden altısı yani %67'si höyük, biri yani %11'i tepe üstü yerleşimi (Koldere), %22'lik oranı kaplayan ikisi (Su Deliği Tepe, Kazımçeşme) ise yamaç yerleşimidir. Coğrafi dağılıma bakıldığında dokuz merkezin altısı Akhisar ile Saruhanlı çevresindeki ovalık arazide (Refik Aslan Tepe, Masantı, Süleymanlı, Su Deliği Tepe, Kazımçeşme, Koldere), ikisi Sarıgöl'ün verimli Ovasında, diğeri ise biraz daha yüksek bir topoğrafyaya ve karasal iklim sahip (Ters Tepe) Selendi yakınlarındadır⁴⁵. Yerleşim türüne göre bakıldığında höyüklerin %50'si Akhisar, %33'ü Sarıgöl, % 17'si Selendi çevresindedir.

İlk Kalkolitik Çağ buluntusu veren merkezlerde daha önceki dönem saptanamamış, sonraki dönemler ise Son Kalkolitik Çağ dışında tespit edilebilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken, Manisa yöresindeki Neolitik Çağ merkezlerin önemli bir kısmının İlk Kalkolitik Çağ buluntusu vermemesi, İlk Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin genellikle Son Kalkolitik Çağ buluntusu vermeyip olasılıkla bir boşluğun ardından kuvvetli İlk Tunç Çağı buluntuları vermeleridir. Bu durumun bilimsel açıklaması için elimizde yeterli belge yoktur. Akla gelen olası nedenler çeşitli sebepler dolayısıyla iklim, bitki örtüsü veya ekolojik yapıdaki değişiklikler, bunların sonucunda önceki dönem yerleşimlerin terk edilmesi ya da daha farklı yerleşim modeli seçimi içerisinde yüksek kesimlere sınılanması, böylece tespit edilememesi, daha uzak mesafelere göç, ya da yaygın hastalıklar sonucu nüfusun azalması, bazı yerleşimlerin terk edilmesi şeklinde açıklanabilir.

İlk Kalkolitik Çağ ile birlikte hem höyük tarzı yerleşim sayısı artmış hem de yerleşim boyutları oldukça belirgin oranda büyümüştür. Bu dönemde saptanan höyüklerin boyu 1,8 hektar ila 18 hektar arasında değişmektedir. Selendi yakınlarında bulunan Ters Tepe Höyüğü, Manisa ve çevresinde İlk Kalkolitik Çağ buluntusu saptanan en büyük höyük yerleşimidir (Foto. 34). Höyük, 18 hektarlık bir araziye yayılmış durumdadır. Ters Tepe Höyüğü bu boyutlarıyla merkezi yerleşim modeline uygun özellikler göstermektedir. Bu dönemde tespit edilen en küçük höyük yerleşimi daha önce Neolitik Çağ'da da iskan edilmiş olan Akhisar yakınlarındaki Refik Aslan Höyüğü'dür. Yine daha önce Neolitik Çağ'da iskan görmüş olan Kızılcukur Höyüğü, Ters Tepe'den sonra İlk Kalkolitik Çağ'da saptanan en büyük höyük yerleşimidir. Bununla birlikte Akhisar yakınlarında yer alan Masantı Höyüğü 7 hektar, Süleymanlı Höyüğü beş hektar, Sarıgöl yakınlarındaki Bereketli Höyüğü dört hektarlık alana sahip olarak dönemin diğer büyük höyük yerleşimlerini oluşturmaktadır.

Son Kalkolitik Çağ merkezlerinin sayısında çok belirgin bir artış vardır. Manisa yöresinde toplam 31 merkezde bu döneme ait buluntu saptanmıştır (Foto. 4, 11, 19). Son Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin modern yerleşim merkezlerine göre dağılımı incelendiğinde Akhisarda 10, Saruhanlı'da 7, Kırkağaç'da 5, Manisa civarında 3, Alaşehir'de 3, Kula'da 2 ve Gördes'de 1 merkez karşımıza çıkmaktadır. Bu merkezlerin %85'i yani 26'sı höyük, %9'u yani üçü tepe üstü yerleşim, %3'lük oranlardaki biri yamaç yerleşimi, biri de atölye sahasıdır. 26 höyükten %38'lik oranla 9'u Akhisar, %25'lik oranla 7'si Saruhanlı, %11'lik oranla 3'ü Kırkağaç, yine %11'lik oranla 3'ü Manisa il merkezi çevresi, % 7'lik oranla 2'si Alaşehir, %4'lük oranlarla 1'i Kula, 1'i Gördes yakınlarındadır. Tepe üstü yerleşimlerin ise ikisi Kırkağaç, biri de Alaşehir

45. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 2009, s. 258.

hir çevresinde olmak üzere 3 tanedir. Yamaç yerleşimi bir tane olup Kula çevresindedir. Akhisar yakınlarındaki Kulaksızlar, yörede saptanan tek atölyedir⁴⁶. Son Kalkolitik Çağ buluntusu ele geçen merkezlerin büyük kısmında Kalkolitik Çağ'ın ilk evresi saptanamamıştır. Oysa çok önemli bir bölümünde sonraki dönem olan İlk Tunç Çağı'na ait kuvvetli buluntular vardır. Dolayısıyla, İlk Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasındaki süreçte yerleşimlerin dağılımında bir değişiklik göze çarpmaktadır. Batı Anadolu'da yüzey araştırmalarında ya da kazısı yapılan başka merkezlerde de tespit edilen bu değişiklik yerleşimlerin şekliyle ilgili olmayıp doğrudan terk edilme, yakın bir başka merkezde yeniden iskan şeklinde değerlendirilebilir. Bölgede kesin olarak saptanan tek Prehistorik atölye olan Kulaksızlar'da da Son Neolitik Çağa ait çanak çömlek parçaları ile Son Kalkolitik Çağa ait çanak çömlek ve figürin-kap parçaları saptanmış, İlk Kalkolitik Çağ buluntusu saptanamamıştır. Kulaksızlar'ın en yoğun üretim yaptığı dönem Son Kalkolitik Çağ'dır. Bu döneme ait çok sayıda figürin tipi arasında en dikkat çekici olanı Kilya tipi figürinlerin üretilmesidir. Arazide bu tür figürinlerin yanı sıra çok çeşitli tipte figürinlerle idollere ait parçalara, taş ve mermer kaplara, bunların taslaklarına ve üretim atıklarına rastlanmıştır. Kulaksızlar, doğu-kuzeydoğusundaki Harmandalı ocağından gelen hammaddeyle beslenen tek atölyedir. Harmandalı mermer ocakları antik Thyateira'nın inşası sırasında kullanılmıştır. Günümüzde de işletilen bu ocağın Osmanlı İmparatorluğu döneminde en azından 1890-1908 arasında ruhsatlandırıldığına dair bilgi vardır⁴⁷. Dolayısıyla, Prehistorik çağlarda, Kulaksızlar atölyesinin bulunduğu alan bilinçli olarak seçilmiş ve hammadde kaynağına yakın olan, bu etekten ovaya geçiş aşamasındaki arazide üretim yapılmıştır.

Son Kalkolitik Çağ höyüklerinin boyutları 0,38 ila 8,75 hektar arasında değişmektedir. Bu dönemde saptanan en büyük höyük yerleşimi 8,75 hektarlık bir arazi üzerine yayılmış durumda bulunan Kula yakınlarındaki Söğüt Çayı Höyüğüdür (Res. 35). Söğüt Çayı yerleşimi aynı zamanda Kula ve çevresinde saptanan en erken höyük yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kula ve çevresinde bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucunda Son Kalkolitik Çağ öncesine tarihlendirilebilecek bir yerleşim yeri henüz saptanamamıştır. Höyük buluntu yoğunluğu ve büyüklüğü göz önüne alındığında elimizdeki mevcut veriler ışığında Kula ve çevresindeki tek merkezi Son Kalkolitik Çağ höyüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Akhisar yakınlarında bulunan ve 5 hektarlık bir alana yayılmış olan Çamönü Höyüğü, bu dönemde saptanan ikinci büyük höyük yerleşimidir. Höyük gerek buluntu yoğunluğu gerekse bulunduğu arazinin önemi nedeniyle merkezi yerleşim olabilecek özelliktedir. Söğütçayı ve Çamönü yerleşimleriyle beraber dönemin diğer büyük höyük yerleşimleri ise, Saruhanlı yakınlarındaki Paşaköy (3,04 hektar), Hacırhmanlı Höyüğü (2,25 hektar), Akhisar yakınlarındaki Bağçeşme (2,72 hektar) ve Alaşehir yakınlarındaki Soğanlı Höyüğü'dür (2,50 hektar).

Son Kalkolitik Çağ'da Manisa ve çevresinde tespit edilen 26 höyüğün 16 tanesinin boyutları 1 hektarın altındadır. 1 hektardan küçük olan yerleşimlerin boyu 0,38 hektar ile 0,96 hektar arasında değişmektedir. Kırkağaç yakınlarında yer alan Akkuş Tepe II yerleşimi Son

46. R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar- Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt 2, Ankara, s. 11, 12; R. Dinç, "Akhisar Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s. 255-257; T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, BAR International Series 1358, 2005; E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt 2, Ankara, s. 262.

47. Gökmen, *a.g.e.*, s. 3.

Kalkolitik Çağ'ın en küçük höyüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. 4 höyük yerleşiminin boyu ise 1,10 ila 1,60 hektar arasında değişmektedir.

İlk Kalkolitik Çağ'da 1 olan tepe üstü yerleşim sayısı Son Kalkolitik Çağ ile birlikte 3'e yükselmiştir. Bu yerleşimler dikkat çekici bir biçimde Neolitik Çağ'da tepe üstü yerleşim olarak iskan edilmiş olan Alaşehir yakınlarındaki Taklantepe ve Kırkağaç yakınlarındaki Naimtepe'dir. Bu iki Neolitik yerleşimde İlk Kalkolitik Çağ'da kesintiye uğrayan iskan Son Kalkolitik Çağ'da yeniden başlamıştır. Bu iki yerleşime ek olarak Kırkağaç yakınlarındaki Çitlenbiktepe dönemin diğer bir tepe üstü yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç yerleşimin boyutlarında 1 hektarın altındadır ve 0,35 ve 0,65 hektar arasında değişmektedir. Son Kalkolitik Çağ'ın en büyük tepe üstü yerleşimi 0,65 hektarlık bir araziye sahip olan Taklantepe'dir. Naimtepe 0,48 hektar, Çitlenbiktepe ise 0,35 hektarlık bir araziye yayılmış durumdadır. Son Kalkolitik Çağ'ın tek yamaç yerleşimi olan İncesu 6 hektarlık boyutlarıyla ilgi çekici özelliktedir.

Son Kalkolitik Çağ ile birlikte dönemin en önemli gelişmesi Akhisar yakınlarındaki Kulaksızlar'ın mermer idol ve taş kap atölyesi olarak kullanılmaya başlanmasıdır. 1,2 hektarlık bir arazi üzerinde yapılan çalışmalarda mermer çekirdekler, mermer idol taslakları, mermer idol parçaları, Kilya tipi idol başları ve taslakları, Troia II tipi idoller ve taslakları, idol gövdeleri ve taslakları, destek ve ayaklar, mermer kap ve taslakları, taş kap ve taslakları saptanmıştır.

Manisa yöresinde İlk Tunç Çağı'nda buluntu merkezi sayısı 92'ye ulaşır (Foto. 5, 12, 20). Bölgede en yoğun iskan bu döneme ait olup dönem içinde de II. evrede doruğa ulaştığı ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Yerleşim yoğunluğundan yola çıkarak bu dönemde, tıpkı Batı Anadolu genelinde olduğu gibi yerleşim sayısında, dolayısıyla da nüfusta belirgin bir artışın olduğu söylenebilir. Son Kalkolitik Çağ malzemesi bulunan merkezlerin hemen tamamında bu döneme ait buluntu da saptanmıştır. Dolayısıyla İlk Kalkolitik Çağ ile Son Kalkolitik Çağ arasındaki kesinti ya da yerleşimlerin dağılımındaki farklılık Son Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasında görülmemektedir. Aksine bir devamlılıktan rahatlıkla söz edilebilir. Bu devamlılık kültürel anlamda çanak çömlek parçalarının form ve teknik özelliklerinde de göze çarpmaktadır. Ayrıca İlk Tunç Çağı merkezlerinin önemli bir kısmında sonraki dönem olan Orta Tunç Çağı buluntusu da saptanmıştır. Ancak az bir kısmının terk edildiği Orta Tunç Çağı buluntusu olmamasından anlaşılmaktadır. Yörede ilk defa bu dönemde yerleşim dışı mezarlıklar tespit edilmiştir. Ancak saptanabilen mezarlık sayısı dördü geçmemektedir. Bu mezarlıkların üçü Kula, biri ise Kırkağaç çevresindedir. Mezarlıklar arasında en ünlüsü hiç şüphesiz Arkeoloji ile ilgili kaynaklarında **Yortan Mezarlığı adıyla geçen Taban Tepe mezarlığıdır**⁴⁸. Yüzeysel araştırmalarımız sırasında ilk defa kesin yeri tespit edilebilen bu mezarlık hakkındaki en önemli sorun ait olduğu yerleşim (ler?)in kesin olarak bulunamamasıdır.

İlk Tunç Çağında buluntu merkezlerinin modern yerleşim yerlerine göre dağılımı ise, Akhisar ve çevresinde 26, Kula ve çevresinde 25, Kırkağaç ve çevresinde 12, Saruhanlı ve çevresinde 10, Manisa il merkezi çevresinde üç, Alaşehir ve çevresinde beş, Demirci ve çevresinde iki, Turgutlu ve Gölarmara çevresinde bir, Gördes ve çevresinde üç, Sarıgöl ve çevresinde iki, Selendi ve Soma çevresinde bir buluntu merkezinden oluşmaktadır.

48. E. Akdeniz, "Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, Sayı: 12, 2009, s. 49 vd.

İlk Tunç Çağı'na tarihlenen yüzey buluntusu saptanan 92 merkezin 60 tanesi yani % 65'i höyük, 12 tanesi yani % 13'ü tepe üstü yerleşim, 8 tanesi yani % 9'u yamaç yerleşimi, 11 tanesi yani % 12'si mezarlık, bir tanesi ise olası atölyedir alanıdır. Bu merkezlerden höyüklerin 19'ı (% 33) Akhisar çevresi, 12'si (% 19) Kula çevresi, 7'si (% 11) Kırkağaç çevresi, 7'si (% 11) Saruhanlı çevresi, 3'ü (% 5) Manisa İl Merkezi çevresi, 3'ü (%5) Alaşehir, ikişer tanesi (% 3), Gördes, Sarıgöl, birer tanesi (% 2) Demirci, Selendi, Gölarmara, Turgutlu ve Soma çevresinde tespit edilmiştir. İlk Tunç Çağı höyüklerinin önemli bir kısmı doğal yol güzergâhlarının çevresinde konumlanmıştır. Saptanan 12 tepe üstü yerleşimden dördü (% 34) Kula, üçü (% 25) Kırkağaç, üçü Saruhanlı, biri (% 8) ise Alaşehir, biri Gördes çevresindedir. Yamaç yerleşimi sayısı sekiz olup bunun dördü (% 49) Akhisar çevresi, 3'ü (% 38) Kula, 1'i (% 13) Alaşehir çevresindedir. Mezarlık sayısı 11 olup altısı (% 55) Kula çevresi, ikisi (% 18) Akhisar, ikisi (% 18) Kırkağaç, biri de (% 9) Demirci çevresindedir. Olası atölye sayısı bir tanedir. Ancak atölye sahası olduğu düşünülen Akhisar Yayakırıldık'da daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

İlk Tunç Çağı höyüklerinin boyları 0,6 hektar ile 18 hektar arasında değişmektedir. Bu dönemde tespit edilen 60 höyükten 36 tanesinin boyu 1 hektarın üzerindedir. 1 hektarın altındaki ebatlara sahip höyüklerin boyutları ise 0,6 hektar ile 0,96 hektar arasında değişmektedir. Son Kalkolitik Çağ'da tespit edilen höyüklerin yarısından fazlasının boyu 1 hektarın altındayken, İlk Tunç Çağı'nda bu oran tam tersi yönde değişerek tespit edilen höyüklerin yarısından fazlasının alanının bir hektardan fazla olduğu görülmektedir.

Önceki dönemlerde de merkezi bir yerleşim olduğu düşünülen Selendi yakınlarındaki Ters Tepe Höyüğü 18 hektarlık boyutuyla bu dönemin en büyük höyük yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto. 34). Ters Tepe'den sonra dönemin en büyük diğer höyük yerleşimleri Kula yakınlarındaki Söğütçayı (8,75 hektar) (Foto. 35), Demirci yakınlarındaki Bozyer Höyüğü (7,5 hektar) (Foto. 36), Sarıgöl yakınlarındaki Kızılçukur Höyüğü (7,5 hektar) (Foto. 28), Akhisar yakınlarındaki Akselendi Höyüğü (7 hektar), Çamönü Höyüğü (5 hektar), Süleymanlı Höyüğü (5 hektar), Kula yakınlarındaki Şeremet Kavaklı Höyük (6 hektar), Üç Kuyular Höyüğü (6 hektar), Gölcük Höyük (5,4 hektar), Bademyaka (Körez) Höyüğü (5 hektar), Sarı Balıklı Göl Höyüğü (5 hektar), Kırkağaç ve çevresindeki Maltepe Höyüğü (6 hektar), Azizkuyusu (5,95 hektar) Turgutlu yakınlarındaki Asartep (6 hektar) olarak sıralanmaktadır. İlk Tunç Çağı'na ait büyük höyüklerin boylarının birbirine oldukça yakın, bazılarının aynı olduğu görülmektedir. Bu dönemde saptanan en küçük höyükler ise Kırkağaç yakınlarındaki Sakarcalı Höyük ve Saruhanlı yakınlarındaki Alibeyli Höyüğüdür. Bu höyüklerin boyları birbirine paralel olarak 0,6 hektardır. Bu yerleşimleri Soma yakınlarındaki Üyücek Tepe (Yağcılı) Höyüğü (0,7 hektar) yine Saruhanlı yakınlarında yer alan Lütfiye (Arpalı I) (0,8 hektar), Manisa il merkezi ve çevresinde yer alan Baklatepe (0,8 hektar) ve Tekeliler Höyüğü (0,9 hektar) izlemektedir.

İlk Tunç Çağı ile birlikte tepe üstü yerleşimlerin sayısında da önemli bir artış görülmektedir. Kula ve çevresinde 4, Kırkağaç ve çevresinde 3, Saruhanlı ve çevresinde 3, Alaşehir ve Gördes çevresinde 1 tane olmak üzere toplam 12 tepe üstü yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerin boyları 0,35 ile 6 hektar arasında değişmektedir. Bu yerleşimlerden Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağ yerleşimi barındıran 6 hektarlık büyük bir yerleşim olan Koldere, Neolitik

ve Son Kalkolitik iskanı barındıran 0,48 hektarlık Naimtepe ve 0,35 hektarlık bir araziye yayılmış Son Kalkolitik Çağ yerleşimi Çitlenbiktepe’de iskan bu dönemde de devam etmiştir.

İlk Tunç Çağı tepe üstü yerleşimlerinin geniş arazilere yayılmış olduğu gözlenmektedir. 12 yerleşim merkezinin 7 tanesinin boyu 1 hektarın üzerindedir. Özellikle Kula yakınlarındaki Narince Pıtrak ve Gökçeören Samanlık mevki Manisa yöresi için yeni bir yerleşim modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki merkez, alışılmış İlk Tunç Çağı yerleşimlerinden farklıdır. Narince Pıtrak deniz seviyesinden 945 m., Gökçeören Samanlık Mevkii ise 846 m. yüksekliktedir. Dolayısıyla Kula yöresinde birbirine yakın konumdaki bu iki yerleşimin, aynı döneme ait ova yerleşimlerinin de varlığına karşın deniz seviyesinden bu kadar yüksekte yer almaları güvenlik kaygılarından çok sosyoekonomik durumlarıyla ilgili olabilir. Bu merkezlerde yoğun bir şekilde üç ayaklı kaplara rastlanması da bu durumla açıklanabilir. Bu iki yerleşim İlk Tunç Çağı’nda Manisa yöresinde yayla kültürüne ait şimdiye kadar saptanan ilk izleri yansıtmaktadır. Bu iki yerleşimde Koldere yerleşiminde olduğu gibi 6 hektarlık bir alan üzerinde yer almaktadır. Bu üç büyük tepe üstü yerleşimin ardından dönemin diğer büyük tepe üstü yerleşimleri ise Kula yakınlarındaki Manastır Tepe (5 hektar), Tijen Tepe (3,4 hektar), Kırkağaç yakınlarındaki Değirmentepe II (3,92 hektar) ve Gördes yakınlarındaki Kozlucadır (2,16 hektar). İlk Tunç Çağı döneminin en küçük tepe üstü yerleşimi ise Alaşehir yakınlarındaki Taşlı Tepedir. (0,4 hektar) Bu döneme ait diğer tepe üstü yerleşimlerinin boyları ise yaklaşık 1 hektar civarında değişmektedir.

İlk Tunç Çağı’nda diğer yerleşim modellerinde olduğu gibi yamaç yerleşimi sayısı da bir önceki döneme göre artış göstererek 8’e yükselmiştir. Bu yerleşimlerin 4 tanesi Akhisar, 3 tanesi Kula ve 1 tanesi Alaşehir civarında bulunmaktadır. Bu dönemde yamaç yerleşimlerinin boyu 0,45 ila 10 hektar arasında değişmektedir. İlk Tunç Çağı yamaç yerleşimleri önceki dönemlere göre daha geniş bir yerleşim alanına sahiptir. 8 yerleşimden beş tanesinin boyu bir hektarın oldukça üzerinde üç tanesinin boyu bir hektarın altındadır. Özellikle Alaşehir yakınlarındaki Gülistan yerleşimi kapladığı 10 hektarlık arazi ile oldukça dikkat çekici özelliktedir. Gülistan dışında dönemin diğer büyük tepe üstü yerleşimleri Kula yakınlarındaki, Erenbağı (6 hektar), Son Kalkolitik Çağ’ın tek yamaç yerleşimi olan İncesu’da bu dönemde de devam eden yerleşim (6 hektar) yine Kula yakınlarındaki Kızıl Tepe (2,4 hektar) ve Akhisar yakınlarında yer alan Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağ iskanında barındıran Su Deliği bu dönemde de iskan edilmiştir. Akhisar yakınlarındaki, Deve Tepe, Kazım Çeşme ve Durasıllı Yelli Gedik yerleşimleri 1 hektarın altındaki boyutlarıyla dönemin küçük yamaç yerleşimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk Tunç Çağı ile birlikte ölü gömme adetlerine ait izler belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte bir ilk olarak 11 adet mezar alanı karşımıza çıkmaktadır. Bu mezar alanları Akhisar ve çevresinde iki, Kula ve çevresinde altı, Kırkağaç çevresinde 2, Demirci ve çevresinde bir adet olarak saptanmıştır. İlk Tunç Çağı’na ait mezar alanları arasında en önemlisi hiç kuşkusuz litaratüre Yortan Mezarlığı olarak giren Kırkağaç yakınlarındaki Taban Tepe’nin etekleridir. Taban Tepe’nin eteklerinde 4,2 hektarlık bir araziye yayılmış olan bu mezar alanı İlk Tunç Çağı’na ait bölgedeki ölü gömme adetlerini yansıtan en önemli mezar alanıdır. Bununla birlikte Kula yakınlarındaki Akkaya Mevkii (4,5 hektar) ve Yaylak Höyük Mezarlığı (2,6 hektar), Gölcük Höyük Mezarlığı (3 hektar) ve Sarı Balıklı Göl Mezarlığı (3 hektar)

bölgedeki diğer önemli büyük mezar alanlarıdır. Özellikle Sarı Balıklı Göl Höyüğü'ne ait olduğu düşünülen mezar alanının yapısı ilgi çekicidir. Mezar alanı yüksek ve kayalık bir arazide bulunmakta ve mezar küplerinin ana kaya üzerine oturtulduğu düşünülmektedir. Bu döneme ait diğer mezar alanlarının boyu 0,8 ila 1,5 hektar arasında değişmektedir. Saptanan en küçük mezar alanı 0,8 hektarlık alana yayılmış olan Akkuş Tepe Mezarlığıdır. Özellikle saptanan mezar alanlarının büyük bir kısmı bir hektar ile 4,5 hektar arası değişen boyutlarıyla İlk Tunç Çağı'na ait çöğü höyükten daha geniş bir alanı kapsamaktadır.

Manisa yöresinde Orta Tunç Çağı'na tarihlenebilecek buluntu veren 33 merkez vardır (Foto. 7, 13, 21). Bu merkezlerden 12'si Akhisar, 7'si Saruhanlı, 3'ü Alaşehir, 3'ü Kula, 2'si Manisa İl Merkezi çevresi, birer tanesi Soma, Turgutlu, Göl marmara, Selendi, Demirci ve Kırkağaç yöresindedir. Yerleşim şekline göre ise 33 merkezden 30'u (% 94) höyük, 3'ü (% 6) ise tepe üstü yerleşimdir. Bu döneme tarihlenebilecek buluntu veren sadece bir yamaç yerleşimi tespit edilememiştir. 30 höyüğün 12'si (% 43) Akhisar, 4'ü (% 13) Saruhanlı, 3'ü (% 10) Kula, 3'ü (% 10) Alaşehir, 2'si (% 6) Manisa İl Merkezi çevresi, birer tanesi (% 3) ise Soma, Turgutlu, Göl marmara, Selendi, Demirci ve Kırkağaç çevresindedir.

33 merkezden Dağdeviren Çiftliği, Asartepe (Urganlı), Çamönü, Lütfiye (Arpalı I), Kennez I, Alibeyli, Akhisar Höyük, Avlutepe, Baykuştepe, Süleymanlı, Halitpaşa I, Bağçeşme, Mecidiye, Maltepe, Bozyer, Üyüektepe bir sonraki dönem olan Son Tunç Çağı'nda da iskan edilmiştir⁴⁹. Diğer merkezlerde ise buluntu ele geçmemesi Orta Tunç Çağı'nın ardından terk edildiklerini düşündürmektedir.

Dönemin en belirgin yerleşim modelini höyükler oluşturmaktadır. Bu dönemde tespit edilen höyüklerin boyları 0,5 ila 18 hektar arasında değişmektedir. Bu dönemde tespit edilen Höyüklerin 18 tanesinin boyu 1 hektarın üstündedir. Boyu 1 hektarın altında olan höyüklerin alanı 0,5 hektar ile 0,96 hektar arasında değişmektedir. İlk olarak İlk Kalkolitik Çağ'da yerleşim gören ve 18 hektarlık alanıyla yörenin en büyük merkezi yerleşimi olan Selendi yakınlarındaki Ters Tepe, Orta Tunç Çağı'nda da bu özelliğini korumuştur (Foto. 34).

Bu dönemde Son Kalkolitik Çağ'dan beri iskana sahne olan Kula yakınlarındaki Söğütçayı Höyüğü 8,75 hektarlık alanıyla yörenin ikinci büyük yerleşimidir (Foto. 35). Söğütçayı Höyüğü'nü 7,5 hektarlık alanıyla Demirci yakınlarındaki Bozyer Höyüğü (Foto. 36), Kırkağaç yakınlarındaki Maltepe Höyüğü (6 hektar) (Foto. 37), Turgutlu yakınlarındaki Asartepe (6 hektar), Akhisar yakınlarındaki Çamönü Höyüğü (5 hektar) ve Süleymanlı Höyüğü (5 hektar) takip etmektedir. Dönemin büyük höyüklerinin boylarının birbirine yakın oluşu dikkat çekici bir özelliktir. Dönemin en küçük höyük yerleşimleri, Manisa il merkezi yakınlarındaki Avlutepe Höyüğü (0,5 hektar) ve Baklatepe Höyüğü (0,8 hektar), Soma yakınlarındaki Üyücek Tepe (Yağcılı) Höyüğü (0,7 hektar), Saruhanlı yakınlarındaki Alibeyli Höyüğü (0,6) ve Arpalı I (Lütfiye) (0,8 hektar) olarak saptanmıştır.

Orta Tunç Çağı'nda höyük yerleşimleri dışında bölgede saptanan diğer tek yerleşim modeli tepe üstü yerleşimlerdir. Bu dönemde üç tane tepe üstü yerleşim merkezi bulunmaktadır. Bu merkezlerin tümünün Saruhanlı yakınlarında yer alması dikkat çekicidir. İlk olarak

49. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, cilt: 2, Ankara, 2009, s. 256-262.

Neolitik Çağ'da iskan gören Koldere, 6 hektarlık alanıyla bu dönemin en büyük tepe üstü yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Koldereyi 1,2 hektarlık alanıyla Halitpaşa I ve 1 hektara yakın bir alana sahip Nuriye yerleşimi takip etmektedir.

Son Tunç Çağı'nda buluntu merkezi sayısında azalma vardır. 27 merkezde bu döneme ait buluntu tespit edilmiştir (Foto. 8, 14, 22). Bu merkezlerden 11'i Akhisar, beşi Saruhanlı, dördü Manisa, üçü Kırkağaç, birer tanesi ise Soma, Turgutlu, Alaşehir, Demirci çevresindedir. 27 merkezin 21'i (% 74) höyük, ikisi (% 10) tepe üstü yerleşimi, birer tanesi ise (% 4) yamaç yerleşimi, atölye, mezar sahası ve kaya anıttır. 21 höyüğün 9'u (% 42) Akhisar, dördü (% 19) Saruhanlı, üçü (% 13) Kırkağaç, ikisi (% 10) Manisa il merkezi çevresi, birer tanesi ise (% 5) Soma, Turgutlu ve Demirci çevresindedir. Tepe üstü iki yerleşimden biri Saruhanlı, diğeri ise Alaşehir çevresindedir. Su Deliği Tepe, çevrede saptanmış tek yamaç yerleşimidir. Saptanan tek atölye Akhisar yakınlarındaki Kulaksızlıdır. Ancak Kulaksızlı'da Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir şekilde üretimin yapıldığı belgelenmişse de, atölye sahasının Son Tunç Çağı'nda sadece yerleşim amacıyla, düz iskan şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki ölü gömme adetleri hakkında bilgi veren tek merkez ise Manisa yakınlarındaki Büyük Sümbüller, kaya anıtı ise Manisa merkezdeki Akpınardır.

Son Tunç Çağı'na ait 21 höyük yerleşiminin boyları 0,5 ila 7,5 hektar olarak değişmektedir. Bu höyüklerin 9 tanesinin boyu 1 hektarın üzerindedir. Bir hektarın altında olan höyüklerin boyları 0,5 ila 0,96 hektar arasında değişmektedir. Bu dönemin en büyük höyük yerleşimi 7,5 hektarlık alanıyla Demirci yakınlarındaki Bozyer Höyüğüdür (Foto. 36). Bozyer Höyüğüyle beraber dönemin diğer büyük höyükleri ise Kırkağaç yakınlarındaki Maltepe Höyüğü (6 hektar) (Foto. 37), Turgutlu yakınlarındaki Asartepe (Urganlı) Höyüğü ve Akhisar yakınlarındaki Çamönü Höyüğü (5 hektar) ve Süleymanlı Höyüğü (altı hektar) olarak tespit edilmiştir. Dönemin küçük boyutlu höyükleri ise Manisa il merkezi yakınlarındaki Avlutepe (Gülbaççe) Höyüğü (0,5 hektar), Saruhanlı yakınlarındaki Alibeyli Höyüğü (0,6 hektar) ve Arpalı I (Lütfiye) Höyüğü (0,8 hektar) ve Soma yakınlarındaki Üyücek Tepe (Yağcılı) Höyüğü (0,7 hektar) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde yalnızca 2 tepe üstü yerleşim tespit edilmiştir. Bu yerleşimler Saruhanlı yakınlarındaki Halitpaşa I ve Alaşehir yakınlarındaki Taşlı Tepedir. Bu yerleşimlerden Halitpaşa I, 1,2 hektarlık bir araziye yayılmış durumdayken daha küçük bir yerleşim olan Taşlı Tepe'nin 0,4 hektarlık alanıyla dönemin en küçük yerleşim merkezi olduğu görülmektedir.

Son Tunç Çağı döneminin tek yamaç yerleşimi, ilk olarak Neolitik Çağ'da iskan edilmiş 2,5 hektarlık büyük bir yerleşim merkezi olan Su Deliği Tepedir.

Manisa il merkezi yakınlarındaki Büyük Sümbüller Köyü bu dönemde saptanan tek mezarlık alanıdır. Bu alanda 1967 yılında köylüler tarafından kireç kuyusu açılırken tesadüfen bulunan bir mezarın köylülerin verdiği ifadeler doğrultusunda bir küp mezar olabileceği düşünülmektedir. Bu mezardan, günümüzde Manisa Müzesi'nde korunmakta olan, LH III A1 ve LH III C arası bir döneme tarihlenen Miken buluntuları ele geçmiştir. Kayalık ve yüksek bir arazide bulunan bu geniş alanda başka mezarlarında bulunması olasıdır. Manisa ve çevresinde Son Tunç Çağı'na ya da biraz sonrasına (İlk Demir Çağı?) ait olabilecek saptanmış tek kaya anıtı Akpınar kaya anıttır (Foto.38).

Höyüklerden Dağdeviren Çiftliği, Asartepe (Urganlı), Çamönü I, Lütfiye (Arpalı I), Kennez I, Alibeyli, Akhisar Höyük, Avlutepe, Baykuştepe, Süleymanlı, Bağçeşme, Mecidiye, Maltepe, Bozyer, Üyücektepe; tepe üstü yerleşimlerden ise Halitpaşa I daha önce Orta Tunç Çağı'nda da yerleşimin belgelendiği, dolayısıyla M.Ö. II. binyılda kesintisiz yerleşilen merkezler olarak nitelenebilir⁵⁰. Akdeğirmen, Armutarası, Baklatepe, Çamlıçukur, Değirmenyığı, Gavurtepe (?), Hacırhmanlı, Kefayettin Tepe, Kılcanlar, Koldere, Masantı, Moralılar II, Refik Aslan, Soğanlı Acısu, Ters Tepe İlk Tunç Çağı'nın ardından Orta Tunç Çağı'nda yerleşilen ancak yüzeyde Son Tunç Çağı buluntusu ele geçmediği için Orta Tunç Çağı'nın ardından terk edildiği düşünülen, Son Tunç Çağı'nda yerleşilmeyen merkezler olarak değerlendirilebilir.

Bağlartepe, Kocagentepe, Veziroğlu, Rahmiye II, Su Deliği Tepe, Taşlı Tepe ve Erdelli Höyük ise İlk Tunç Çağı'nda yerleşilen, Orta Tunç Çağı buluntusu ele geçmeyen ancak Son Tunç Çağında yeniden yerleşildiği anlaşılan merkezlerdir. Halitpaşa II ise ilginç bir biçimde sadece Son Tunç Çağı buluntusu veren bir merkezdir.

Son Tunç Çağı'ndan başlayarak yörenin tarihi coğrafyası hakkında kısmi yorumlar yapılabilmektedir. Gerek Akpınar kaya anıtı (özellikle anıtın sağındaki hiyeroglif yazı ve tanrı kabartması), gerekse daha doğusundaki Asartepe Höyüğü bölgenin Son Tunç Çağı tarihi coğrafyası açısından önemlidir (Foto. 38). Seha Irmağı ile Gediz'in eşitlenebilirliği ve dolayısıyla Seha Irmağı Ülkesi tanımı kapsamında bölgedeki arazinin en azından bir kısmının lokalize edilebilirliği çeşitli bilim insanlarınca tartışılmakta olan konulardır⁵¹.

4-SONUÇ

Buluntu merkezlerinin dönemsel ve coğrafi dağılımına hakkında genel bir değerlendirme yaparsak en yoğun merkez toplam 92'yle İlk Tunç Çağı'na aittir (Foto. 1, 15, 16, 23). Bu sayı, genel değerlendirmede % 44'ü oluşturmaktadır. Buluntu merkezlerinin İlk Tunç Çağı'nda modern yerleşim yerlerine göre dağılımı ise, Akhisar ve çevresinde 26, Kula ve çevresinde 25, Kırkağaç ve çevresinde 12, Saruhanlı ve çevresinde 10, Manisa il merkezi çevresinde 3, Alaşehir ve çevresinde 5, Demirci ve çevresinde 2, Turgutlu ve Gölarmara çevresinde 1, Gördes ve çevresinde 3, Sarıgöl ve çevresinde 2, Selendi ve Soma çevresinde 1 buluntu merkezinden oluşmaktadır. Bunlardan 60'ı höyük, 12'si tepüstü yerleşimi, 11'i mezarlık sahası, 8'i yamaç yerleşimi, biri atölye sahasıdır. 60 höyükten 19'u Akhisar, 12'si Kula, 7'si Kırkağaç, 7'si Saruhanlı, 3'ü Manisa Merkez, 3'ü Alaşehir, ikisi Gördes, ikisi Sarıgöl, birer tanesi Demirci, Turgutlu, Gölarmara, Selendi ve Soma çevresindedir.

Buluntu merkezi sayısı açısından İlk Tunç Çağı'nın ardından % 17'lik oranla Orta Tunç Çağı gelmektedir. Manisa yöresinde Orta Tunç Çağı'na tarihlenebilecek buluntu veren 33 merkez vardır. Bu merkezlerden 12'si Akhisar, 7'si Saruhanlı, üçü Alaşehir, üçü Kula, ikisi

50. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt:2, Ankara, 2009, s. 256-262.

51. D. Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira, 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies* 48 (1998), s. 1,2; C. H. Roosevelt 2006, "Central Lydia Archaeological Survey: 2007 Results", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 2009, s. 441-442; C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, New York, 2009, s. 16, 18, 20-21.

Manisa İl Merkezi çevresi, birer tanesi Soma, Turgutlu, Göl marmara, Selendi, Demirci ve Kırkağaç yöresindedir. Yerleşim şekline göre ise 33 merkezden 30'u (% 94) höyük, üçü (% 6) ise tepe üstü yerleşimidir. Bu döneme tarihlenebilecek buluntu veren sadece bir yamaç yerleşimi tespit edilememiştir. 30 höyüğün 12'si (% 43) Akhisar, dördü (% 13) Saruhanlı, üçü (% 10) Kula, 3'ü (% 10) Alaşehir, ikisi (% 6) Manisa İl Merkezi çevresi, birer tanesi (% 3) ise Soma, Turgutlu, Göl marmara, Selendi, Demirci ve Kırkağaç çevresindedir.

Üçüncü sırada Son Kalkolitik Çağ vardır. Bu dönemde toplam 31 merkezde bu döneme ait buluntu saptanmıştır. Son Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin modern yerleşim merkezlerine göre dağılımı incelendiğinde Akhisarda 10, Saruhanlı'da yedi, Kırkağaç'da beş, Manisa civarında üç, Alaşehir'de üç, Kula'da iki ve Gördes'de bir merkez karşımıza çıkmaktadır. Bu merkezlerin %85'i yani 26'sı höyük, %9'u yani üçü tepe üstü yerleşim, %3'lük oranlardaki biri yamaç yerleşimi, biri de atölye sahasıdır. 26 höyükten %38'lik oranla dokuzu Akhisar, %25'lik oranla yedi Saruhanlı, %11'lik oranla üçü Kırkağaç, yine %11'lik oranla üçü Manisa il merkezi çevresi, % yedi oranla iki Alaşehir, %4'lük oranlarla biri Kula, biri Gördes yakınlarındadır. Tepe üstü yerleşimlerin ise ikisi Kırkağaç, biri de Alaşehir çevresinde olmak üzere üç tanedir. Yamaç yerleşimi bir tane olup Kula çevresindedir. Akhisar yakınlarındaki Kulaksızlar, yörede saptanan tek atölyedir⁵². Son Kalkolitik Çağ buluntusu ele geçen merkezlerin büyük kısmında Kalkolitik Çağ'ın ilk evresi saptanamamıştır.

%13'lük oranla Son Tunç Çağı, dördüncü sıradadır. Son Tunç Çağında buluntu merkezi sayısında azalma vardır. 27 merkezde bu döneme ait buluntu tespit edilmiştir. Bu merkezlerden 11'i Akhisar, 5'i Saruhanlı, 4'ü Manisa, 3'ü Kırkağaç, birer tanesi ise Soma, Turgutlu, Alaşehir, Demirci çevresindedir. 27 merkezin 21'i (% 74) höyük, 2'si (% 10) tepe üstü yerleşimi, birer tanesi ise (% 4) yamaç yerleşimi, atölye, mezar sahası ve kaya anıttır. 21 höyüğün 9'u (% 42) Akhisar, 4'ü (% 19) Saruhanlı, 3'ü (% 13) Kırkağaç, 2'si (% 10) Manisa il merkezi çevresi, birer tanesi ise (% 5) Soma, Turgutlu ve Demirci çevresindedir. Tepe üstü iki yerleşimden biri Saruhanlı, diğeri ise Alaşehir çevresindedir. Su Deliği Tepe, yörede saptanmış tek yamaç yerleşimidir. Saptanan tek atölye Akhisar yakınlarındaki Kulaksızlar'dır. Ancak Kulaksızlar'da Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir şekilde üretimin yapıldığı belgelenmişse de, atölye sahasının Son Tunç Çağı'nda sadece yerleşim amacıyla, düz iskan şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki ölü gömme adetleri hakkında bilgi veren tek merkez ise Manisa yakınlarındaki Büyük Sümbüllerdir. Tek kaya anıtı Manisa merkezdeki Akpıdır (Foto. 38).

Beşinci sırada %5'lik oranla Neolitik Çağ vardır. Bölge hakkında daha tutarlı bilgilerimiz Neolitik Çağ'a aittir. Toplam 10 merkezde bu çağa tarihlenebilecek buluntular saptanmıştır. Bu yerleşim merkezlerinin beşi Akhisar, biri Sarıgöl, biri Alaşehir, biri Kırkağaç ve ikisi Saruhanlı yakınlarında yer almaktadır. Oransal baktığımızda höyükler %40, tepe üstü yerleşimler %40, yamaç yerleşimleri %10, düz yerleşimler (ya da bir başka ifadeyle Kulaksızlar'ın

52. R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu*, 2. cilt, Ankara, 1996, 11, 12; R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1997, s. 255-257; T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, BAR International Series, Oxford 2005, 1 vd; E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt: 2, Ankara, 2009, s. 262.

atölye amaçlı kullanımdan önceki dönemi) ise yine %10'luk bir oranı kaplamaktadır. Höyüklerin %75'i Akhisar, %25'i Saruhanlı, tepe üstü yerleşimleri %50'si Saruhanlı, %25'i Kırkağaç, %25'i Alaşehir, yamaç ve düz yerleşimlerin (ya da bir başka ifadeyle Kulaksızlar'ın atölye amaçlı kullanımdan önceki yerleşim) ise tamamı Akhisar sınırları içerisinde.

Neolitik Çağ'ın hemen ardından %4'lik bir oranla İlk Kalkolitik Çağ gelir. İlk Kalkolitik Çağa tarihlenen buluntu veren merkez sayısında çok küçük bir azalma göze çarpar. Bu döneme ait buluntular dokuz merkezde ele geçmiştir. Bu yerleşim merkezlerinin beşi Akhisar, ikisi Sarıgöl, birisi Selendi ve bir tanesi de Saruhanlı yakınlarında yer almaktadır. Bu yerleşimlerden altısı yani %67'si höyük, biri yani %11'i tepe üstü yerleşimi (Koldere), %22'lik oranı kaplayan ikisi (Su Deliği Tepe, Kazımçeşme) ise yamaç yerleşimidir. Coğrafi dağılıma bakıldığında dokuz merkezin altısı Akhisar ile Saruhanlı çevresindeki ovalık arazide (Refik Aslan Tepe, Masantı, Süleymanlı, Su Deliği Tepe, Kazımçeşme, Koldere)⁵³, ikisi Sarıgöl'ün verimli Ovasında, diğeri ise biraz daha yüksek bir topografyaya ve karasal iklime sahip (Ters Tepe) Selendi yakınlarındadır. Yerleşim türüne göre bakıldığında höyüklerin %50'si Akhisar, %33'ü Sarıgöl, %17'si Selendi çevresindedir. En düşük oran, %1 ile Neolitik Çağ öncesine aittir. Bu döneme ait 3 merkez tespit edilmiştir.

Coğrafyaya ya da ilçe merkezlerine göre değerlendirme yapacak olursak en fazla merkez 30 ile Akhisardadır. %28'lik oranı kapsayan bu merkezlerin 21'i höyük, 4'ü yamaç yerleşimi, 2'ser tanesi mezarlık ve atölye sahası, biri ise diğer kapsamındadır. Akhisar'ın ardından ikinci sırada Kula gelmektedir. Kula'da toplam 25 merkez tespit edilmiştir. Bu rakamın oransal dağılımı %23'dür. 12 höyük, 6 mezarlık sahası, 4 tepe üstü yerleşimi, 3 yamaç yerleşimi vardır. Üçüncü sırada Kırkağaç gelir. Burada toplam 12 merkez vardır. %12'lik oranı temsil eden bu merkezlerden 7'si höyük, 3'ü tepe üstü yerleşimi, 2'si mezarlık sahasıdır. Saruhanlı'da toplam 11 merkez saptanmıştır. Genel %11'ini temsil eden bu merkezlerden 8'i höyük, 3'ü tepe üstü yerleşimidir. Manisa merkez ve yakın çevresinde genel oranın %6'sını temsil eden 6 merkez vardır. Bunlardan 4'ü höyük, birer tanesi ise mezarlık sahası ve kaya anıttır. %6'lık bir başka oran Alaşehir'dedir. Burada saptanan altı merkezin üçü höyük, ikisi tepe üstü yerleşimi, biri de yamaç yerleşimidir. %5'lik oranla dört merkezin saptandığı Gördes'te ikisi höyük, biri tepe üstü yerleşimi, birisi de mağaradır. %2'lik oranlarla Salihli, Sarıgöl ve Demirci gelmektedir. Salihli'de bir kaya resmi bir de diğer, Sarıgöl'de 2 höyük, Demirci'de bir höyük, bir mezarlık sahası tespit edilmiştir. Turgutlu, Gölarmara, Soma, Selendi ise birer höyük yerleşimiyle %1'lik oranları kapsamaktadır.

Buluntu merkezlerinin türüne göre dağılıma bakacak olursak 64 sayıyla %64'ü höyük, %12'lik oranla 13 tanesi tepe üstü yerleşimi, 12 sayı %12'lik oranla mezarlık sahası, %7'lik oran ve 8 sayıyla yamaç yerleşimi, %2'lik oran ve sayıyla atölyeler, birer sayı ve %1'er oranla mağara, kaya resmi, kaya anıtı ile diğer grubunda değerlendirilebilecek 2 merkez vardır (%2).

Buluntu Merkezlerinin yerleşim tipine göre genel dağılıma bakacak olursak 64 sayıyla %64'ü höyük, %12'lik oranla 13 tanesi tepe üstü yerleşimi, 12 sayı %12'lik oranla mezarlık sahası, %7'lik oran ve 8 sayıyla yamaç yerleşimi, %2'lik oran ve sayıyla atölyeler, birer sayı ve %1'er oranla mağara, kaya resmi, kaya anıtı ile diğer grubunda değerlendirilebilecek 2

53. E. Akdeniz, "2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara, 2009, s. 258.

merkez vardır (% 2).

Bu sayılardan da anlaşılacağı üzere saptanabilen en fazla yerleşim 64 ile höyüklerden oluşmaktadır. Höyüklerin dağılımına bakıldığında ise 21'i Akhisar, 12'si Kula, sekizi Saruhanlı, yedisi Kırkağaç, dördü Manisa Merkez, üçü Alaşehir, ikisi Gördes ve Sarıgöl, birer tanesi ise Demirci, Turgutlu, Gölmarmara, Soma ve Selendi çevresindedir. 13 tepe üstü yerleşimin dördü Kula, üçer tanesi Kırkağaç ve Saruhanlı, ikisi Alaşehir, bir tanesi ise Gördes çevresindedir. Saptanabilmiş sekiz yamaç yerleşiminin dördü Akhisar, üçü Kula, biri Alaşehir çevresindedir. iki atölye sahasının ikisi de Akhisar ilçesi çevresindedir. Ancak bunlardan sadece birisinin kesin olduğunu vurgulamak gerekmektedir. 12 mezarlık alanı saptanmıştır. Bunlardan altısı Kula, ikişer tanesi Akhisar ve Kırkağaç, birer tanesi ise Manisa merkez ve Demirci çevresindedir. Bir kaya resmi, kaya anıtı bilinmektedir. Bu bilgilere, fosil insan-hayvan ayak izlerinin saptandığı Çakallar (Sindel) da dahil edilmelidir.

Manisa yöresindeki merkezler arasında coğrafyanın şekillendirdiği farklılıklara bakarsak Akhisar-Saruhanlı ve Manisa çevresindeki ovalık arazideki merkezler tıpkı günümüzde olduğu gibi birbirine daha yakındır. Bu bölgede sık fakat çok büyük boyutlu olmayan orta ve küçük boyutlu merkezlerden söz edilebilir (örneğin Halitpaşa I-II, Alibeyli, Koldere, Arpalı I-II). Oysa İçbatı Anadolu kapsamındaki yörelerden özellikle Gördes, Demirci ve Selendi'de ise geniş bir alanı kaplayan, merkezi yerleşim modeline bir ölçüde uyan, kalabalık nüfusu barındıran, seğrek aralıklı merkezlerden özellikle de höyüklerden söz etmek mümkündür (örneğin Yanıkdağ, Bozyer, özellikle Ters Tepe).

Kula yöresi ise kendi içerisinde sergilediği topoğrafik farklılıklar dolayısıyla aynı anda birden fazla yerleşim şablonunun görülebildiği bir coğrafyadır. Ovalık arazide daha çok tarımsal potansiyeli değerlendiren merkezler varken, yüksek kesimlerde yayla kültürü niteliğindeki merkezler tespit edilmiştir (örneğin Sarı Balıklı Göl, Şeremet). Bazı merkezler ise doğal yol güzergâhları üzerine kurulmuş olup günümüzdeki rotalara benzer rotaların (İzmir-Ankara, Kula-Alaşehir, Kula-Eşme) kullanıldığı yolları denetleyen ya da barınma-beslenme gibi ihtiyaçların karşılandığı merkezler olmalıdır (örneğin Tekelioğlu, Veziroğlu, Dağdeviren, Devetepe, Üçkuyular, Söğütçayı).

Akhisar ile Gelenbe Ovası arasındaki doğal ayrımı sağlayan dağlık arazi aynı zamanda İlk Tunç Çağı'nda Yortan kültürünün bilinen güney sınırını da oluşturmaktadır. Gerçekten bu kültür adını aldığı Yortan yöresi yani Karakurt Ovası ve çevresi başta olmak üzere Bakırçay Vadisi'nin doğu kesimleriyle, fakat özellikle Balıkesir ilinin güney ve güneydoğu kesimlerinde en yoğun yayılımı bulmuştur. Akhisar-Gelenbe arasındaki dağlık arazinin güneyinde özellikle ovalık alanlarda ise Troia kültürünün etkisiyle şekillenen yerel nitelikteki unsurlarla karşılaşılır.

Yüzey araştırmalarımız sonucunda, Manisa yöresinin erken dönemleri hakkında, geçmişteki bilgilerimize kıyasla, -yoruma açık olsa da- önemli bazı saptamalar yapmak mümkün hale gelmiştir. Ancak, buna karşın Son Tunç Çağı'ndan İlk Demir Çağı'na geçiş hakkında bilgilerimiz hala çok sınırlıdır. Yörenin özellikle doğu kesiminde Antik dönemlerdeki Lydia halkı ile kuzey kesimindeki Mysia halkının kökenleri hem Protohistorya hem de Klasik Arkeoloji açısından çözümlenmesi gereken önemli sorunlardandır. Bu halklarla köken açısından

bir şekilde bağlantılı olduğu düşünülen Maionlar⁵⁴ ile Mysler (Mysialılar)⁵⁵ hakkında en eski bilgilerimiz, sebebinden öte gerçekten meydana gelip gelmediği konusunda bile tartışmaların eksik olmadığı Troia Savaşları hakkındaki destansı verilerdir. İlk Homeros'un İlyada destanında adı geçen bu halkların coğrafi yayılımlarının daha net bir şekilde anlaşılabilmesi, bunlara ait olduğu düşünülen arkeolojik materyallerin belgelenmesi için bölgede arkeolojinin farklı bilim dallarından oluşan ekiplerle, Epigrafi ve Klâsik Filoloji uzmanlarının çok daha kapsamlı araştırmalarına, fakat özellikle hem Son Tunç Çağı hem de az sonrasına ait buluntu verecek tabaka kazılarına ihtiyaç duyulmaktadır.

	HÖYÜK	TEPE ÜSTÜ	ATÖLYE	YAMAÇ YERLEŞİMİ	MEZARLIK ALANI	MAĞARA	KAYA RESMİ	KAYA ANITI	DİĞER	TOPLAM
AKHİSAR	21		2	4	2				1	30
KULA	12	4		3	6					25
KIRKAĞAÇ	7	3			2					12
SARUHANLI	8	3								11
MANİSA MERKEZ	4				1			1		6
ALAŞEHİR	3	2		1						6
GÖRDES	2	1				1				4
SALİHLİ							1		1	2
SARIGÖL	2									2
DEMİRCİ	1				1					2
TURGUTLU	1									1
GÖLMARMA-RA	1									1
SOMA	1									1
SELENDİ	1									1
TOPLAM	64	13	2	8	12	1	1	1	2	104

Tablo: Manisa İlindeki Prehitoik-Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Modern Yerleşimlere Göre Dağılım

54. İlyada II, 864-866, X 431; Herodotos VII, 74; V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, 2001, s. 187
 55. İlyada II, 858-861, X 430.

V-KAYNAKÇA

Antik kaynaklar

Homeros (Çev. A. Erhat ile A.Kadir), *İlyada*, İstanbul, 2003.

Herodotos (Çev. M. Ökmen; Yayına Hazırlayan A.Erhat), *Herodot Tarihi, İstanbul, 1993.*

Strabon (Çev. A. Pekman), *Geographika-Cografya, Anadolu Kitap XII, XIII ve XIV, İstanbul, 1993.*

Yeni kaynaklar

E. Akdeniz, “2007 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzeysel Araştırmaları”, *26.Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: 2, Ankara, 2009, s. 255-266.*

E. Akdeniz, “Hyrkanis Ovası’nda Bir Höyük Yerleşimi: Alibeyli”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Kitabı*, Ed.H.Sağlamtimur ve diğerleri, İstanbul, 2009, s. 87-102 .

E. Akdeniz, “Yanık Arazideki (Katakekaumene)” Çakallar Fosil insan-hayvan ayak izleri üzerine genel bir değerlendirme”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 8, 2009, s. 91-106.

E. Akdeniz, “Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler”, *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 12, 2009, s. 49-64.

E. Akdeniz, “Çakallar’daki İzlerin Sahipleri”, *Atlas, Sayı: 190, 2009, s. 30-31.*

E. Akdeniz, “2008 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzeysel Araştırmaları”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:1, Ankara, 2010, s. 153-174.*

E. Akdeniz, “Kulaksızlar Atölyesinde Kilya tipi Figürin Üretimi”, *OLBA XVIII (2010), s. 65-84.*

H. Akgül, *Manisa Folkloru, Manisa, 1987.*

K. Bittel, *Kleinasiatiscche Studien, İstanbul, 1942.*

G. Charloux, “Paul Gaudin et les premières campagnes de fouilles à Yortan et à Aphrodisias”, *Orient Express*, 2001/1, s. 24-26.

A. Çilingiroğlu-Z. Derin-E. Abay-H. Sağlamtimur-İ. Kayan, *Ulucak Höyük, Excavations Conducted Between 1995 and 2002, Louvain-Paris-Dudley, 2004.*

B. Darkot-M. Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul, 1995.*

Z. Derin, “İzmir’den İki Yeni Prehistorik Yerleşim: Yassitepe Höyüğü, Çakallar Tepesi Höyüğü (Two New Prehistoric Settlements in the İzmir District: Yassitepe Mound, Çakallar Tepesi Mound)”, *Arkeoloji Dergisi*, VII , 2006, s. 1-14.

R. Dinç, “Erdelli Höyük und die Bedeutung seiner Funde für dieFrühbronzezeitliche Geschichte des Manisa-Akhisar Gebietes”, *İstanbuler Mitteilungen 41, 1991, s. 25-38.*

- R. Dinç, "1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi Yüzey Araştırması", *XIII. Uluslararası Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, Ankara, 1996, s. 11-41.
- R. Dinç, "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1997, s. 255-282.
- D. H.French, "Late Chalcolithic pottery from North-west Turkey and the Aegean", *Anatolian Studies* 11, 1961, s. 99-141.
- D.H.French, "Early Pottery Sites from Western Anatolia", *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London* 5, 1965, 15-23.
- D. H. French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas," *Anatolian Studies* 19, 1969, s. 41-98.
- E. Gökmen, "Osmanlı Döneminde Bir Mermer Ocağı İmtiyazı (Fourni Adaları Örneği)", *Türkiye VI. Mermer ve Doğaltaş Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-27 Haziran 2008; Afyonkarahisar, Ed. M. Ersoy ve Diğerleri, Ankara, 2008, s. 1-9.
- C. H.Greenewalt, "Sardis", *BYZAS* 3, *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien*, (Ed.W.Radt), İstanbul, 2006, s. 359-372.
- C. H. Greenewalt-A. Ramage- D. G. Sullivan-K. Nayır-A. Tulga, "The Sardis Campaigns of 1979 and 1980," *BASOR* 249, 1983, s. 1-44.
- C. H. Greenewalt- D. G. Sullivan- C. J. Rate-T. N. Howe, "Sardis, 1981 and 1982", *Türk Arkeoloji Dergisi XXVI-2* 1983, s. 155-215.
- C.H.Greenewalt- M.L.Rautman, "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology* 102/3, 1998, 469-505.
- G. M. A.Hanfmann, "Prehistoric Sardis", *Studies to David M.Robinson I*, Ed.G.E.Mylonas, St. Louis, 1951, s. 160-183.
- G. M. A.Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times, Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*, Cambridge, Massachusetts, 1983.
- D. Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira, 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies* 48, 1998, s.1-33.
- T. Kamil, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, *British Archaeological Reports*, BAR 145, Oxford, 1982.
- İ. Kayan, "Demirköprü baraj gölü batı kıyısında Çakallar volkanizması ve fosil insan ayak izleri", *Ege Coğrafya Dergisi*, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*, 6, 1992, s. 1-32.
- R. Meriç, "1988 Yılı İzmir, Manisa İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1990, s. 361-366.
- R. Meriç, "Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia (an extended abstract)", *Anatolica* XIX, 1993, s. 143-150.
- D. G. Mitten- G.Yüğrüm, "Excavation at Ahlatlı Tepecik The Gygean Lake, 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi XVII-1*, 1968, s. 125-131.

- D. G. Mitten-G. Yüğrüm, "The Gygean Lake, 1969: Eski Balıkhane, Preliminary Report", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 75, 1969, s. 191-195.
- D. G.Mitten- G. Yüğrüm, "Ahlatlı Tepecik, Beside the Gygean Lake," *Archaeology*, 27-1 1974, s. 22-29.
- F.S.Ozoner, "Kula Çevresindeki Volkanik Şekillerin Jeopark/Jeoturizm Potansiyeli", *Geçmişten Geleceğe Köprü, Yanık Ülke Kula Sempozyumu (1-3 Eylül 2006-Kula), İzmir, 2007*, s. 83-103.
- F. Ozansoy, "Türkiye Pleistosen Fossil İnsan Ayak İzleri", *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi*, 72, 1972, s. 204-208.
- A. Ramage, "Early Iron Age Sardis and Its Neighbours", *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium*, Ed.A.Çilingiroğlu-D.H.French, Van, 6-12 August 1990, London, 1994, s. 163-172.
- C. H. Roosevelt, *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia, Volume I-II*, (Doktora Tezi), Cornell University, 2003.
- C.H.Roosevelt, "Tumulus Survey and Museum Research in Lydia, Western Turkey: Determining Lydian-and Persian-Period Settelement Patterns", *Journal of Field Archaeology* Vol. 31 (2006), s. 61-76.
- C. H. Roosevelt, "Central Lydia Archaeological Survey: 2007 Results", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 2, (2009), s. 433-450.
- C. H. Roosevelt, *The Archaeology of Lydia, From Gyges to Alexander*, Newyork, 2009.
- C.H. Roosevelt (Çev. Gürkan Ergin vd.), "Lydialılardan Önce Lidya", *Lidyalılar ve Dünyaları*, Ed. Nicholas D.Cahill, İstanbul, 2010, s. 7-73.
- C. H. Roosevelt, "Central Lydia Archaeological Survey: 2008 Results", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2. Ankara, 2010, s. 1-24.
- V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, 2001.
- T. Takaoğlu, "Moralı: A Neolithic Mound in Central-Western Anatolia", T. Korkut (Ed.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu*, İstanbul, 2004, s. 743-751.
- T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia*, *BAR International Series*, Oxford, 2005.
- İ. Tekkaya, "İnsanlara Ait Fossil Ayak İzleri", *Yeryuvarı ve İnsan Dergisi*, Temmuz 1976, s. 8-10.
- J. Yakar (Çev. S.H.Riegel), *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, İstanbul, 2007.

ENGİN AKDENİZ

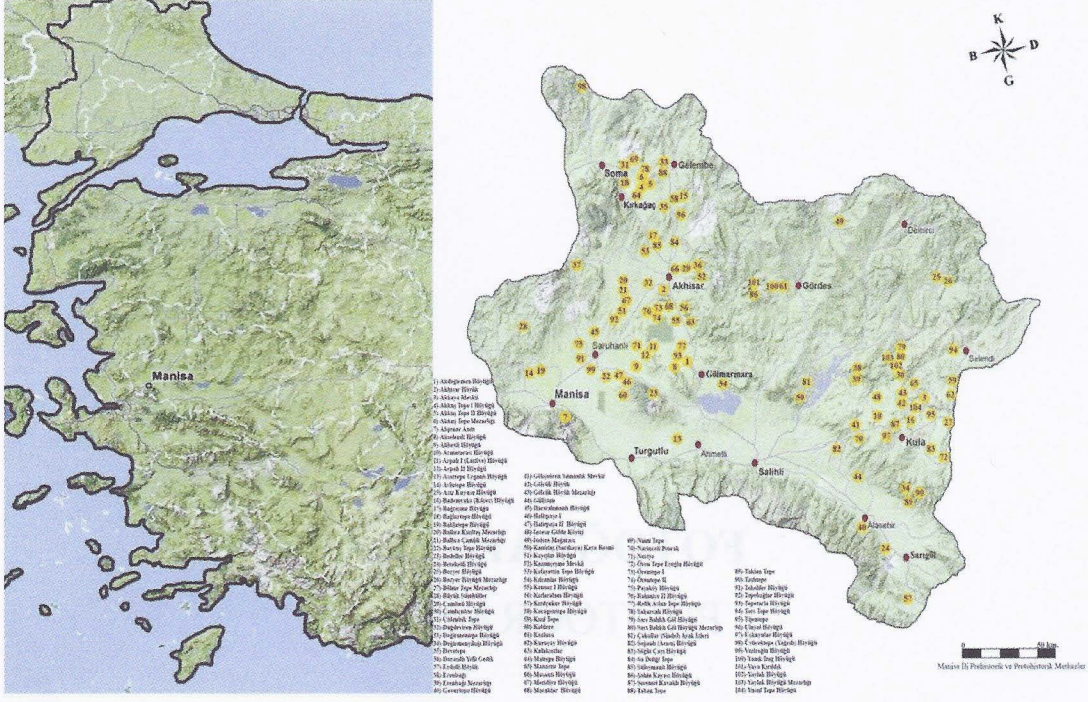

Foto. 1- Manisa Yöresindeki Prehistorik-Protohistorik Buluntu Merkezleri.
(Photo.1-Prehistoric and Protohistoric Sites in the Manisa Region).

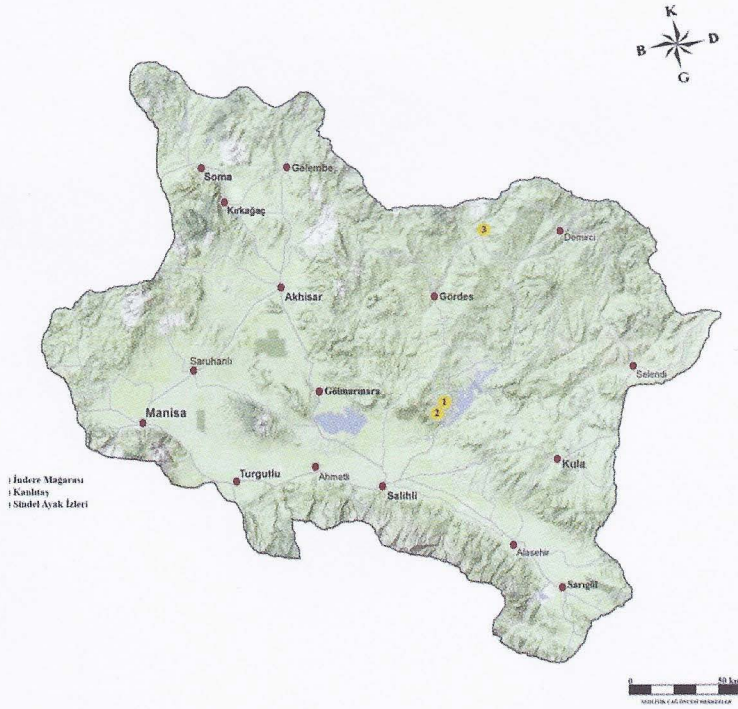

Foto. 2- Manisa Yöresindeki Neolitik Çağ Öncesi Buluntu Merkezleri.
(Photo. 2- Sites in the Manisa Region Pre Neolithic Age).

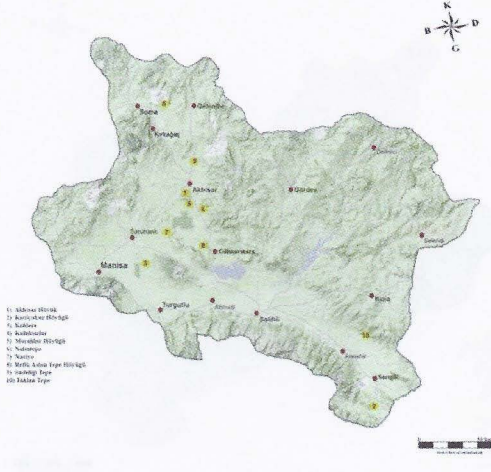

Foto.3- Manisa Yöresindeki Neolitik Çağ Buluntu Merkezleri.
(Photo. 3- Neolithic Sites in the Manisa Region).

Foto.4-Manisa Yöresinde İlk Kalkolitik Çağ Buluntu Merkezleri.
(Photo. 4-Early Chalcolithic Sites in the Manisa Region).

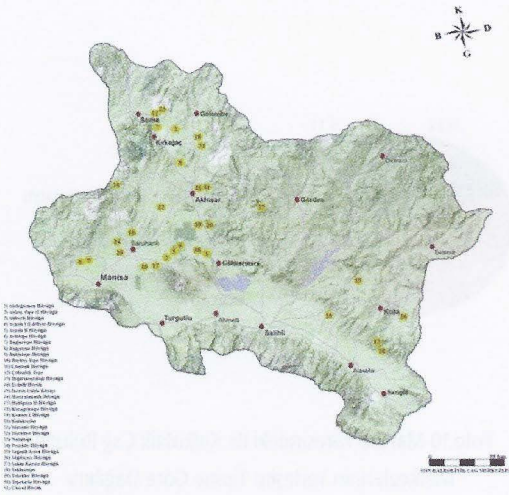

Foto.5-Manisa Yöresinde Son Kalkolitik Çağ Buluntu Merkezleri.
(Photo. 5-Late Chalcolithic Sites in the Manisa Region).

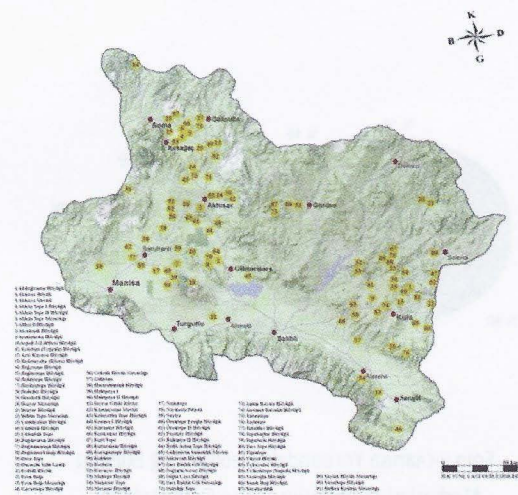

Foto.6-Manisa Yöresinde İlk Tunç Çağı Buluntu Merkezleri.
(Photo. 6-Early Bronze Age Sites in the Manisa Region).

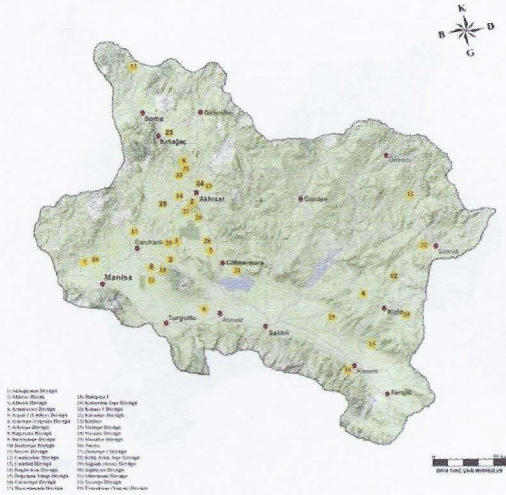

Foto.7-Manisa Yöresinde Orta Tunç Çağı Buluntu Merkezleri.

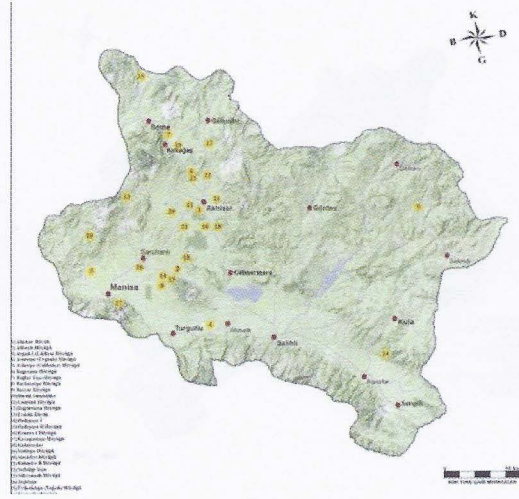

Foto.8-Manisa Yöresinde Son Tunç Çağı Buluntu Merkezleri.
(Photo. 8-Late Bronze Age Sites in the Manisa Region).

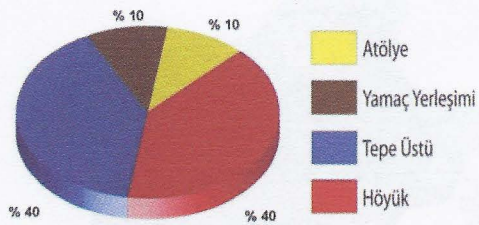

Foto.9-Manisa Yöresindeki Neolitik Çağ Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı.
(Photo. 9-The distribution of Neolithic Age Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

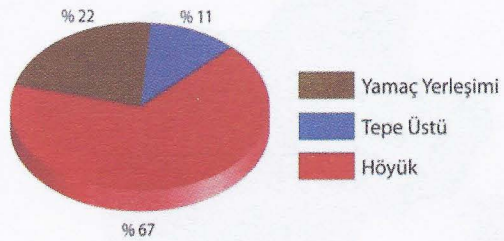

Foto.10-Manisa Yöresindeki İlk Kalkolitik Çağ Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı
(Photo. 10-The distribution of Early Chalcolithic Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

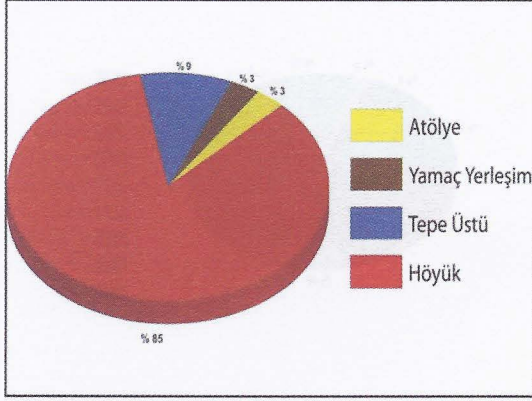

Foto.11-Manisa Yöresinde Son Kalkolitik Çağ Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı.
(Photo.11-The distribution of Late Chalcolithic Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

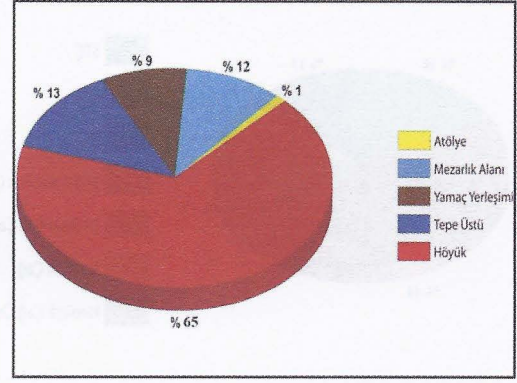

Foto.12-Manisa Yöresinde İlk Tunç Çağı Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı.
Photo. 12- The distribution of Early Bronze Age Sites in the Manisa Region Age Sites in the Manisa Region

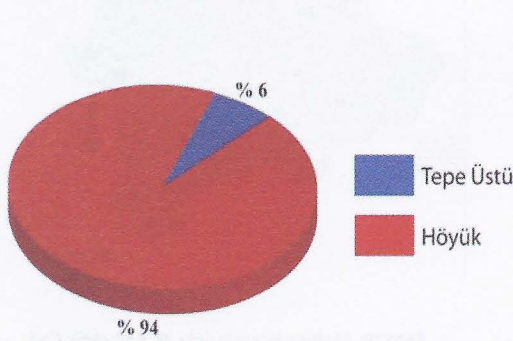

Foto.13-Manisa Yöresinde Orta Tunç Çağı Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı.
(Photo. 13-The distribution of Middle Bronze Age Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

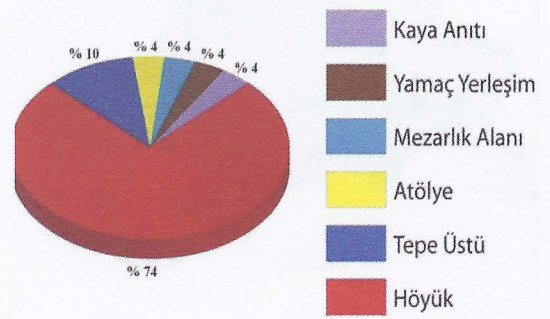

Foto.14-Manisa Yöresinde Geç Tunç Çağı Buluntu Merkezlerinin Yerleşim Tipine Göre Dağılımı.
(Photo.14-The distribution of Late Bronze Age Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

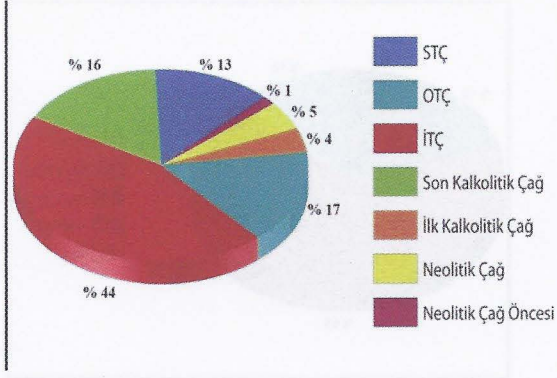

Foto.15- Manisa Yöresindeki Prehistorik Foto.15- Manisa Yöresindeki Prehistorik Dönemsel Dağılımı.
(Photo.15-The chronological distribution of Prehistoric-Protohistoric Sites in the Manisa Region).

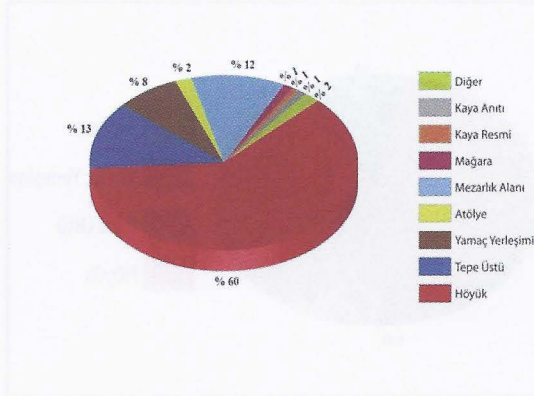

Foto.16- Manisa Yöresindeki Prehistorik Protohistorik Merkezlerin Tiplerine Göre Dağılımı.
(Photo. 15-The distribution of Prehistoric-Protohistoric Sites in the Manisa Region according to the types of settlements).

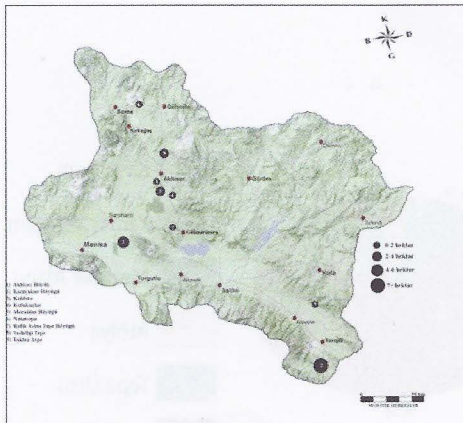

Foto.17- Manisa Yöresindeki Neolitik Çağ Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı.
(Photo. 17-The distribution of Neolithic settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

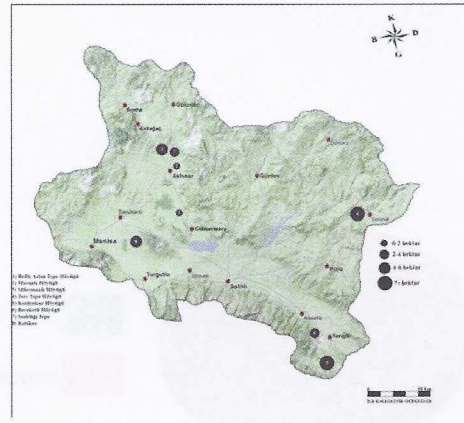

Foto.18- Manisa Yöresindeki İlk Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı.
(Photo. 18-The distribution of Early Chalcolithic settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

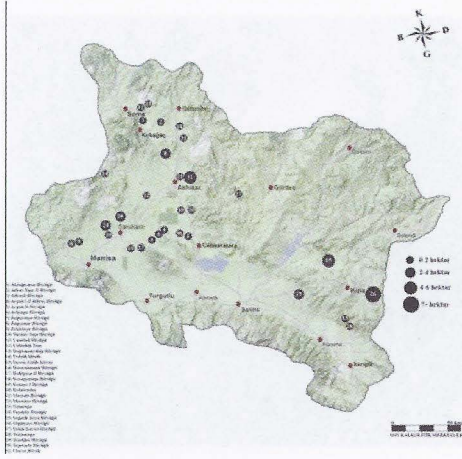

Foto.19- Manisa Yöresindeki Son Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı
(Photo. 19-The distribution of Late Chalcolithic settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

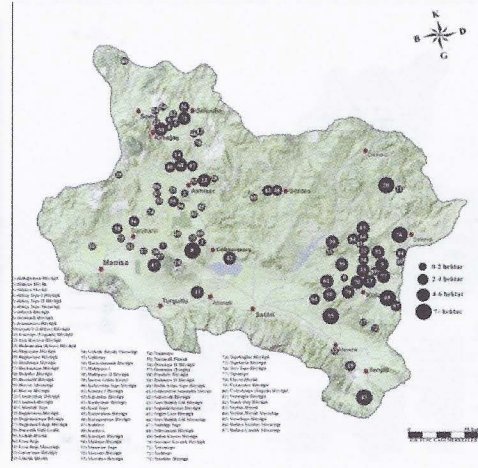

Foto. 20- Manisa Yöresindeki İlk Tunç Çağı Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı.
(Photo. 20-The distribution of Early Bronze Age settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

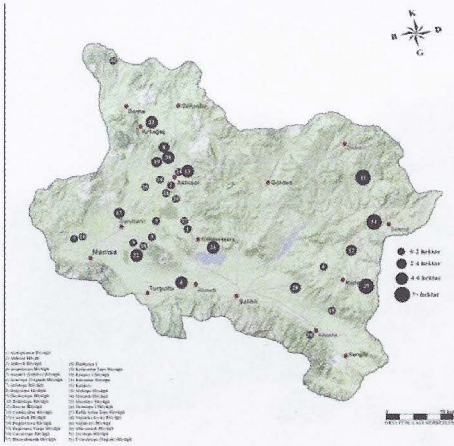

Foto. 21- Manisa Yöresindeki Orta Tunç Çağı Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı.
(Photo. 21-The distribution of Middle Bronze Age settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

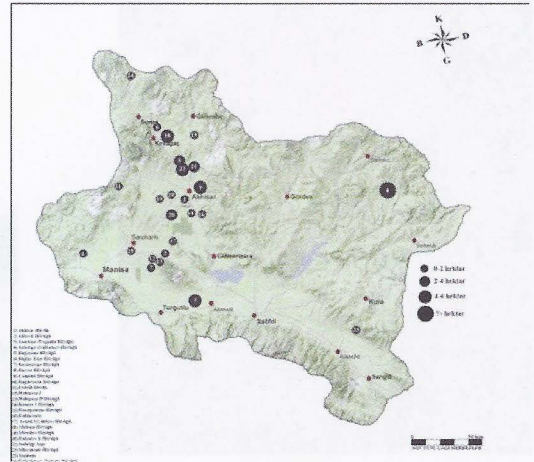

Foto. 22- Manisa Yöresindeki Son Tunç Çağı Yerleşimlerinin Boyutlarına Göre Dağılımı.
(Photo. 22-The distribution of Late Bronze Age settlements in the Manisa Region according to the dimensions).

Foto.27- Moralılar Höyüğü, Akhisar.
(Photo. 27-Moralılar mound, Akhisar).

Foto.28- Kızılçukur Höyüğü, Sarıgöl.
(Photo. 28-Kızılçukur mound, Sarıgöl).

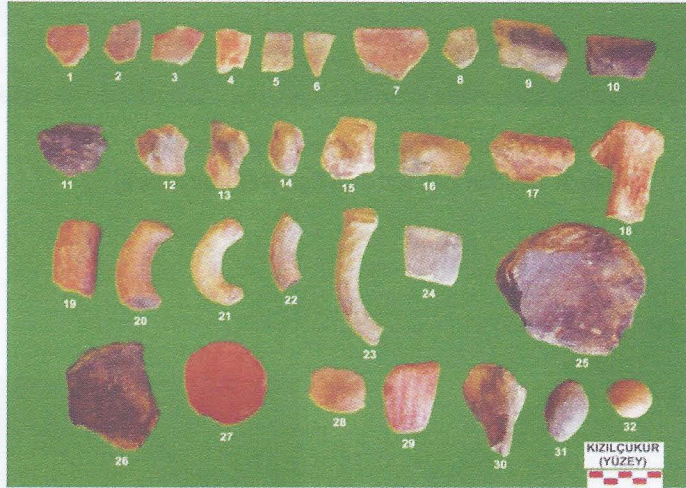

Foto.29- Kızılçukur Höyüğü buluntuları.
(Photo. 29-Finds from Kızılçukur mound).

Foto.30- Kızılçukur Höyüğü, çamkataşı aletler.
(Photo. 30-Flint tools from Kızılçukur mound).

Foto.31- Kızılcukur Höyüğü, obsidyen yongaları ve aletler.
(Photo. 31-Obsidian tools and chips from Kızılcukur mound).

Foto.32- Kızılcukur Höyüğü, pişmiş toprak idol.
(Photo. 32-Terracotta idole from Kızılcukur mound).

Foto.33- Kızılcukur Höyüğü, mermer idol.
(Photo. 33-Marble idole from Kızılcukur mound).

Foto. 34- Ters Tepe Höyüğü, Selendi.
(Photo. 34-Ters Tepe Mound, Selendi).

Foto.35- Söğüt Çayı Höyüğü, Kula.
(Photo. 35-Söğüt Çayı Mound, Kula).

Foto.36- Bozyer Höyüğü, Kula.
(Photo. 36-Bozyer Mound, Kula).

Foto.37- Maltepe Höyüğü, Kırkağaç.
(Photo. 37- Maldepe Mound, Kırkağaç).

Foto.38- Akpınar Kaya Anıtı.
(Photo. 38-Akpınar rock monument, Manisa).
